

Рк 4611
П58

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

П. М. ПОПОВ

ПОЧАТКИ ДРУКАРСТВА У СЛОВ'ЯН

З ДОДАТКОМ СТАТТІ:

„СЛОВ'ЯНСЬКІ ІНКУНАБУЛИ
КИЇВСЬКИХ БІБЛІОТЕК“

КИЇВ — 1924

6631 КРАТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ +

Шифр 261; 1758 Инв. № 2432126

Автор Топов П. М.

Название Погатки друкарства
у слов'ян.

Место, год издания К., 1929.

Кол-во стр. 35, 4 с. : ил.

- " - отд. листов _____

- " - иллюстраций _____

- " - карт _____

- " - схем _____

Том _____ часть _____ вып. _____

Конволют _____

Примечание:
20.07.90₂ Молд-

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

П. М. ПОПОВ

ПОЧАТКИ ДРУКАРСТВА
У СЛОВ'ЯН

З ДОДАТКОМ СТАТТІ:

«СЛОВ'ЯНСЬКІ ІНКУНАБУЛИ КИЇВСЬКИХ БІБЛІОТЕК»

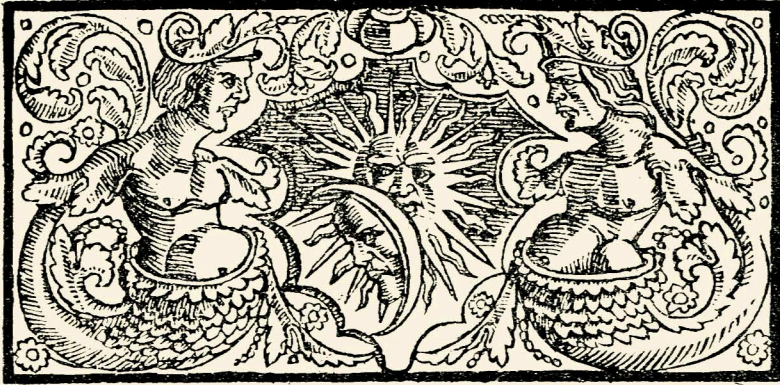
КНІВ — 1924

2 611.63(0)431.2

Відбитка з «Біологічних Вістей», 1924 р. Ч. 1—3.

Д. У. Д. Ч. 2069. Київ, 1924
Держ. Трест «Київ-Друк»
2-га друкарня, Пушкін., 4
Зам. Ч. 856—250

ПОЧАТКИ ДРУКАРСТВА У СЛОВ'ЯН.

еликий винахід Гутенберга швидко розповсюдився з Майнцу, де він народився, по всій Німеччині та в інших країнах центральної Європи. Слов'янство (як що брати його в цілому) не було останнім. Деякі з слов'янських народів заволіли новим культурним здобутком людства раніш, ніж інші народи, що жили по околицях Європи, напр.: Португалія (з 1484 р.), Туреччина (з 1490 р.) і скандинавська північ (з 1482 р.).

Серед окремих слов'янських народів ми спостерігаємо подібну-ж поступовність в розповсюдженні друкарства з центру на периферію, в даному разі — з заходу на схід. Першими приєдналися до друкарства ті слов'яне, що жили найближче до заходу: чехи і поляки¹⁾.

¹⁾ Детальний нарис початків та розвитку друкарства в Європі можна знайти в таких, напр., працях: *K. Falkenstein, Geschichte der Buchdruckerkunst in ihrer Entstehung und Ausbildung. Leipzig, 1840, стор. 91 і далі* (2 видання. Lpz. 1856). *C. B. Lorck, Handbuch der Geschichte der Buchdruckerkunst. Erster Theil. 1450 — 1750. Lpz. 1882.* Глави IV і XIII, стор. 55 — 76, 277 — 288. *K. Faulmann, Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst, ihrer Erfindung durch Johann Gutenberg und ihrer technischen Entwicklung bis zur Gegenwart, I. Wien—Pest—Leipzig* (без зазначення часу видання). Глави IV і VII, стор. 169 — 196, 253 — 272 та в інших загальних оглядах історії друкарства.

Варто-б зазначити, що в закордонних працях говориться дуже мало і з великими помилками про розповсюдження друкарства у слов'ян. Дивно, напр., що явно курйозне твердження Фалькенштейна (op. cit., стор. 308) про початок слов'янського друкарства в 1493 р. (sic!) в Чернігові (sic!) могли повторити Лорк (op. cit., т. I, 76) і почасті Фаульман, якому, правда, ця рання дата вже здається сумнівною (I, 194).

З праць російською мовою, що до історії друкарства в Європі і у слов'ян, найбільшою детальністю відзначається компілятивна і тепер устаріла книжка *Ф. И. Булакова «Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства. Т. I. Сь изобрѣтенія книгопечатанія по XVIII вѣкъ включительно. Спб. Изданіе А. С. Суворина (1889 г.), стор. 63 і сл.* Не-що давно вийшла хоча й наспіх складена, але все-ж цікава книжка *М. И. Шелкунова: Искусство книгопечатания в его историческом развитии. Издание Московского Института Журналистики. М. 1923.*

I.

ПОЧАТОК ДРУКАРСТВА У ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН.

Перші слов'янські друки були видані звичайною на Заході «латиницею» готичного типу, не дуже вдало пристосованою до мови слов'янської. Це не було ще так зване «кирилівське» друкарство, самобутнє, слов'янське в властивому значінню цього слова, що заховалося у східних та південних слов'ян і побачило світ трохи пізніше.

Першою друкованою слов'янською книжкою була книжка чеська. За такої первісток слов'янського друку, першодрук із першодруків, чеські вчені¹⁾ вважали «Історію Троянську», що вийшла наче-б то 1468 року в Пільзні, з невідомої мандрівної друкарні. Але через те, що ця дуже рання дата підлягла сумніву, то безперечним чеським першодруком звичайно називають пізніший *Nový Zákon* (*Dlabačov*), що вийшов 1475 року теж у Пільзні²⁾.

Другим осередком первісного чеського друкарства була Прага. Тут почали працю мандрівні анонімні друкарні, що видали низку книжок, починаючи з 1478 р. Перша постійна пражська друкарня була закладена в 1487 р. міщанином пражким Северином Крамаржем з товаришами. Тут була видана 1488 р. перша друкована чеська і слов'янська біблія (т. зв. пражка). Року 1489 було друге її видання. Ці чеські біблії, як і наступні їх видання, мали свого часу розповсюдження і вплив на Україні³⁾.

В Польщі почали друкуватися книги теж рано (з кінця 1473 або з початку 1474 року), але тільки не польською мовою, а латинською. В Кракові видається *Almanach* на 1474 рік, виходять коло того-ж часу і інші польсько-латинські першодруки, як, наприклад, *Explanatio in Psalterium Turres gemata*, *Omnes libri Augustini* і інші⁴⁾. Перші польські друкарні, як і чеські, були мандрівні, недовговічні і, невідомо з яких причин, може, з купецьких поглядів, заховали місце друку небагатьох своїх видань. Правдоподібно, вони не вносили конкуренції з славними закордонними видавничими фірмами, що рано почали працювати в Польщі, в той самий час (дивна річ!), як польські друкарі розносили друкарську штуку по Європі. Так, відомо, що Ян Адам з Польщі був піонером друкарства в Неаполі, поляки Станіслав і Владислав — в Севільї.

¹⁾ *Václav Hanka*, *Prvotisk český a prvotisk polský*.—*Časop. cesk. Museum* na r. 1840, XIV, стор. 77 і с.і.д. *Поло-жс.* Bibliografie prvotiskuv českých od 1468 až do 1526 léta, ib., XXVI, і окремо: v Praze, 1833, стор. 2 і с.і.д.—Стаття «Knihtiskarství» в «*Ottav slovník naučný*», 14 díl., v Praze, 1899, стор. 449. Тут же короткий огляд друкарства і інших слов'янських народів (не без помилок).

²⁾ *Faulmann*, op. cit., I, 170.

³⁾ *П. В. Владиміровъ*, «Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ».—*Пам. Древней Письменности*, вып. XC (1888 р.), стор. 37 і інші.

⁴⁾ Низку польських першодруків раніш починали з 1465 р.: *J. S. Bandkie*, *Historiya drukarni w królestwie polskiem i wielkiem xięstwie litewskiem, jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły*. T. I, w Krakowie, 1826, стор. 4.—*V. Hanka* *Prvotisk český a prvotisk polský*, op. cit.; окремої відбитки стор. 19.—Стаття «Drukarstwo polskie» в «*S. Orgelbranda Encyklopedja Powszechna*» t. IV, Warszawa, 1899, стор. 487 і інші. Поправку внесли новіші праці: *Ludwik Bernacki*, *Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne*. Lwów. Nakładem Załadu Narodowego im. Ossolińskich. 1918, стор. 304.—*Monumenta Poloniae typographica. Volumen I: Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*. Edidit *Joannes Ptaśnik*, Leopoli. Sumptibus Institutu Ossoliniani, MCMXXII (1922), стор. 10.

Перша постійна друкарня в Польщі заснована була Яном Галером († 1525). Одержавши в 1505 р. королівський привілей, Галер видає латинські книжки самого ріжноманітного змісту і, як енергійний не тільки друкар, але й купець, широко розповсюджує їх по всій Польщі¹⁾.

Друкування ж книжок польською мовою доволі запізнилося. Їх попередили навіть слов'янські кирилическі друки Фіоля. За першу окрему книжку, друковану польською мовою (як що не рахувати польських уривків при латинських творах) тепер вважають книжку, видану 1514 року в Кракові, з друкарні Флоріана Унглера під назвою «Hortulus animae—Raj duszny» в перекладі з латинського Берната з Люблину. По змісту це—збірник польських релігійних пісень поч. XVI в.²⁾. Скоро виникають друкарні і по інших містах Польщі: в Познаню, Вратиславі, Самотулах, в Пичові (заснов. в 1559 р. «чеськими братами») і т. д.

II.

ПОЧАТОК Т. ЗВ. КИРИЛИВСЬКОГО ДРУКАРСТВА.

еські та польські видання, однак, друкувалися, як сказано, не оригінальним слов'янським друком, а звичайною латиницею. Лише року 1483 в Венеції з'являється перша книжка, надрукована вже літерами слов'янськими, але це поки що була маловідома серед слов'ян глаголиця³⁾. Тільки року 1491, в столиці Польщі Кракові з'явилися перші книги, друковані так званою кирилицею, тою самою, що дала походження пізнішим шрифтам України, Росії, Сербії, Болгарії.

Перші слов'янські кирилическі книги було видано в Кракові німцем Швайпольтом Фіолем, краковським міщанином.

До нашого часу дійшло мало звісток про особу та діяльність цього славного «першого слов'янського друкаря». Відомо тільки з сучасних Фіолю актів (з яких значна частина відшукана останнього часу старанням одного з краківських учених), що він був родом з Нейштадта в Франконії, себ-то, подібно до других краківських перших друкарів Галера та Унглера,—був шведним німцем⁴⁾. Професією його було гаптування, шиття по шовку золотом і дорогим камінням. Року 1479 він приймає Краківське мійське право і записується в цех золотарів. Була, однак, і друга спеціальність у Фіоля,

1) Галерові, як і іншим першим друкарям в Польщі, присвячений окремий нарис в вищедит. Monumenta Poloniae typographica. Див. ще: *Н. Собко*, «Ян Галер, краківський типографік XVI вѣка, его предшественники, товарищи и приемники».—Журн. Мин. Нар. Просв. 1883, ноябрь, стор. 230 і слід.

2) Цьому першодруку спеціально присвячена вищедитована монографія Бернацького.

3) *П. І. Шафарик*: O staroslov. knihtiskárnách (Časopis Českého Museum, 1842). Переклад з чеської мови російською О. Бодяньського під назвою: «О древнеславянских, именно кирилловских типографиях въ южнославянских землях и прилежащих къ нимъ краяхъ...» в XV, XVI и XVII стол.—Чтенія в П. Общ. Ист. и Древностей Росс. при Моск. Унив. 1846, № 3, отд. III, стор. 20.—А. П. Ягичевскій «Глаголица»—«Новый Энциклоп. словарь» Брокгауза-Эфрона, т. XIII, стовбці 649 і 653. Тут-же коротко і про наступні глаголичні слов'янські видання.

4) Див. цит. вище Monumenta Poloniae typographica. Vol. I. Cracovia Impressorum XV et XVI ss. *Plašnika*, де присвячено Фіолеві цінний нарис під заголовком: «Pierwszy drukarz słowiański» (стор. 10—22). Про походження і батьківщину Фіоля див. стор. 13, 21—22. Самі акти, що на підставі їх написано цей нарис, видані тим же вченим (*Plašnik, Cracovia artificum. Kraków, 1917*). Нововідкриті факти разом розв'язали

взагалі, талановитої і енергійної людини, це—гірнична техніка, себ-то, винахід і улаштування машини в копальнях. І дивно, що в той самий час, коли Фіоль шукає собі патента у короля на винайдену ним нову гірничу машину, він засновує слов'янську друкарню і друкує найперші слов'янські кирилівські книги.

Видані Фіолем першодруки уявляють з себе кілька найбільш вживаних церковних книг слов'ян греко-східного (православного) ісповідання: Осмогласник або Октоїх, Часословець, Тріодь Постною та Тріодь цвітною. Сюди прираховують ще «Псалтирь Слѣдованную», що не зберіглася до нашого часу і відома лишень із згадки про неї в «Прашицѣ» архієп. Пітирима (1721 р.)¹⁾.

Беручи на увагу надзвичайно повільний темп тодішнього друкарства, гадають не без підстави, що Фіоль не міг видрукувати в один (1491) рік п'ять доволі об'ємних видань і що в 1491 році він тільки закінчив свою ранішу справу.²⁾ В такому разі дату початку слов'янського кирилівського друкарства треба відсунути з 1491 року до ранішого часу.

До якого ж саме часу? З того факту, що Фіоль надрукував в загальній кількості коло 600 аркушів і що його друкарня не могла щорічно випускати більше 100 аркушів, вважають, що друкування означених п'яти книг повинно було початися не пізніше року 1485³⁾. Але потрібвалося немало часу і на різні підготовчі справи: на закладення самої друкарні, виготовлення незнаних ще в друку слов'янських кирилівських літер (їх робив німець з Брауншвейга Борсдорф), головніше ж, на розшукування співробітників, яким добре була б відома не тільки друкарська техніка, але й старе слов'янське письмо і мова. Отже як раз і знайшлася цікава архивна відомість з року 1483, що Фіоль в цьому році найняв в спілці з якимсь Ганушем Яклем стайні, умешлював їх столами і ліжками та иншим

цілий вузол думок і здогадок про те, хто був Фіоль, німець чи слов'янин.. Відомий польський бібліограф К. *Estreicher* в своїй монографії «Günter Zainer i Świętopełk Fiol», Warszawa 1867 р. (в виданні: «Biblioteka warszawska») виступив був з доводами за те, що Фіоль був поляк; вказівку-ж самого Фіоля в Октоїху 1491 р. про німецьке своє походження («из нѣмѣць немецкого родоу франкъ») *Естрейхер* відніс до другого краківського друкаря Франка. Проти думки *Естрейхера*, між иншим, виступав квітський учений С. *Голубев* в статті: «О первопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ, изданныхъ въ Краковѣ, 1491 г.».—«Труды Киев. Дух. Ак., 1884, № 2, стор. 268». Зміст аналогічного доповіді *Голубева* на одному з засідань «Истор. Общества Нестора-лѣтописца», а також і заперечення опонента проф. *Соболевського* коротко викладені в «Чт. въ Ист. Общ. Нест.-лѣт», кн. II (1888) стор. 199—200.—Порівн. замітку в часопису «Древняя и Новая Россія» (1880, № 2, т. XVI, стор. 372—4) під назвою «Быль ли Швайпольтъ Фьоль Нѣмецъ или Славянинъ?» направлену проти гадки *Я. Головицького* про Фіоля, як німця, в його праці: «Swipolt Fiol und seine kyrillische Buchdruckerei in Krakau vom Jahre 1491»—в 83 томі „Sitzungsberichte der philos.—hist. Classe der Kais. Akad. der Wiss., Wien, 1876, ss. 425—448.

¹⁾ Всі відомі видання Фіоля детально описані в праці *І. Каратаєва*, що її досі лишається основним підручником для найстарішої доби слов'янського друкарства: «Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами, Т. I. Съ 1491 по 1652 г. СПб. 1883 (Сборникъ Отдѣленія рус. яз. и словесности Ак. Н., т. XXXIV, № 2, стор. 1—14). Тут же подана бібліографічна література про кожен з першодруків Фіоля, як і про другі стародруки. Крім того, *Осьмогласнику* або *Октоїху* Фіоля *Каратаєв* присвятив спеціальну брошуру: «Осьмогласникъ 1491 года, напечатанный въ Краковѣ кирилловскими буквами», СПб. 1876. Тут на стор. 1—4 критичний огляд попередньої літератури про *Осьмогласник*.

²⁾ *И. Каратаевъ* «Описание» . . . стор. 13—14; його ж *Осьмогласникъ* . . . стор. 21.—*Plasnik*, Sracovia impressorum . . . стор. 16. В цих працях приведено кілька прикладів, з яких ясно видно, що подібні Фіолевим видання друкувалися протягом багатьох років, навіть по старих друкарнях.

³⁾ *Plasnik*, ib, стор. 16.

хатнім приладдям до якоїсь великої роботи¹⁾. Це, правдоподібно, і був самий момент заснування першої слов'янської друкарні Фіоля.

Дивним здається друкування православних церковних книг в Кракові, культурному осередку католицької Польщі. Ясно, що ці видання були призначені на збут серед населення релігії греко-східної, значить, не польського населення, але якого-ж саме?

Приймаючи на увагу шрифт Фіоля, що наслідує південно слов'янському полууставу XV ст., і ортографію видань Фіоля, близьку до текстів середньо-болгарського або молдавського ізводу (широке вживання юсів, ь і т. д.), ак. Соболевський схилився до гадки про південно-слов'янське або молдавське походження оригіналу Фіолевських видань і про таке-ж їх призначення²⁾.

Але південно-слов'янське письмо та правопис в цьому випадку ні про що не свідчать, бо в той час вони були сильно розповсюджені і на Україні.³⁾ З другого боку деякі особливості змісту і мова видань Фіоля прямо доводять про українське походження оригіналу видань Фіоля, а, може, і співробітників останнього⁴⁾. За це говорять і факт дійсного розповсюдження на Україні книжок Фіоля в XVI та XVII ст.⁵⁾.

Поставивши питання, що найближче схилило Фіоля до його друкарської справи, хто подав йому саме цю думку, новий польський дослідувач зазначає слав'янських бенедиктинів, що мали на Клепажу під Краковом церкву, де правилися служби слов'янською мовою.⁶⁾ Але сам же дослідувач зазначає, що цей слов'янський осередок в Польщі скоро зник. Не говоримо вже про те, що для потреби небагатьох слов'янських бенедиктинів не треба було такої великої кількості друкованих церковних книг. Ясно, що видавець готував їх для широкого розповсюдження серед православного населення України та Білорусі. Можливо навіть, що ця справа мала своїх

¹⁾ іб. 13 і 17.

²⁾ Див. рец. ак. А. І. Соболевського на книгу П. В. Владимірова про Франциска Скорину в Жур. Мин. Нар. Просв., ч. ССІХ, отд. II, стор. 331—2 і його-ж статтю в „Богословской Энциклопедіи“, т. XII, СПб., 1911, стор. 175 і далі („Книгопечатаніє“).

³⁾ А. П. Соболевский. Славяно-русская палеография. Лекції. Изд. 2., СПб., 1908, стор. 54—55, 86.—Е. О. Карскій. Очеркъ славянской кирилловской палеографии. Варшава, 1901, стор. 342—3.

⁴⁾ П. В. Владиміровъ. Докторы Франциск Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ. Пам. Древней Письм., вып. XC (1888), стор. 24 і далі. Порівн. його-ж Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV—XVI вѣкахъ. К., 1894, стор. 14, 24—29. В святцях, доданих до Часословця Фіоля, згадуються свята, популярні на Україні, а саме: Феодосія Печерського, кн. Володиміра, свв. Бориса і Гліба і інші. Згадка про митрополита Петра, що заснував Успенську церкву її помер в Москві, не суперечить попереднім вказівкам через те, що м. Петро був родом з Волині і почав свою видатну діяльність і популярність також на Україні. Данні мови, навіть такі, як міна II і Ч також не можуть указувати на великоросійську північ, бо існують на українському півдні (галлицькі говірки). Пор. Владим. Начало слав. и рус. книгопечат., стор. 28.

⁵⁾ Я. Головацький. „Sveipolt Fiola... op. cit. 440-1.—Вартє уваги свідцтво дає Захарій Коштенський в своїй „Паліодіі“ (ч. III, розділ I, артикул 2) про розповсюдження видань Фіоля в його час, коло 1620 р., на Україні (переважно) та в Білорусі. Так Тріодь (невідомо котра з двох) находилась тоді „в многихъ церквахъ и монастырѣхъ въ земли Лвовской, а въ монастырю Дорогобузскомъ, и в Городку, монастыря Печерского маестности, на Вольню и на Подляшу, в земли Бѣлской въ Боткахъ, въ церкви Успенія Пресвятой Богородицы въ маестности его милости Пана Богдана Сапєги, Воеводи Минского и индѣ; Октоїхъ:—въ Смѣдинѣ, подъ Турійскомъ на Вольню, въ Каменци Литовскомъ при церкви св. Симеона. Часословедь:—въ монастырю Печерскомъ Кіевскомъ, въ церкви Любелской, и во двори у Честного Креста на Личаковѣ предметю Галицкомъ, в Берестю Литовскомъ“. (Цитовано по І. Карамзєву: „Осмогласникъ“... стор. 20).

⁶⁾ Ptašnik, Cracovia impressorium, стр. 14—15.

високих оборонців і керовників, а також і матеріальну підтримку ¹⁾ з боку українського і литовського магнатства, яке мало в той час найтісніший зв'язок з Краковом, з королівським двором та з університетом, і яке під той горячий сумний час боротьби за цілість литовсько-руського державного організму повинно було мимоволі перенести центр своєї уваги з невдалої державности на підтримання культурної і релігійної самостійности православного населення України і Литовської Русі. Звести Фіоля з магнатською аристократією могло вже його ремесло шевця золотом і дорогоцінним камінням, яке, розуміється, існувало тільки для багатіїв.

Як що вже треба шукати якогось ідейного спонукання до початкової слов'янської друкарської справи, то, здається, скоріше можна було б спинитися не на бенедиктинах, а на гуситах. Не випадково було, що року 1491 Фіоль піддав під суд католицької інквізиційної комісії за свою агітацію проти католицизму і, між иншим, за агітацію за причаста під двома виглядами тіла й крові, як учили православні та гусити, що їм симпатували. ²⁾ На жаль, вплив гуситського культурного руху на початок слов'янської друкарської справи остаточно ще не з'ясований.

Цікава річ, що Борсдорфу, що робив Фіолю матриці, а, може, і самі кирилицькі літери (russische Buchstaben) було мабуть від когось аналогічне замовлення коло р. 1490. Фіоль, уже вклавши в своє підприємство безсумнівно великий капітал (мабуть і не свій), мусів одібрати від Борсдорфа обов'язок не вирізувати без його дозволу руських літер нікому ³⁾. Не вважаємо за правдоподібно припущення польського вченого (правда, умовне), що ці нові замовлення йшли з перших південно-слов'янських друкарень в Черногорії і Брашові, в Семиградії ⁴⁾. Не говорючи про те, що там недалеко було і своє джерело друкарської умілости—Венеція, крім того і самі шрифти, маючи спільне (бо копіювали одні рукописні начерки), немало і відрізняються ⁵⁾.

З друкарського боку видання Фіоля не без хиб: краї рядків часто нерівні, рядки іноді криві, літери часто не на місці. Шрифт читкий, але занадто зсунутий, що в значній мірі, правда, пояснюється, бажанням Фіоля наслідувати т. зв. „суцільному“ письму тодішніх рукописів ⁶⁾.

В якій хронологичній послідовности виходили видання Фіоля? Звичайно першим числом ставиться в хронологичних реєстрах стародруків Октоїх, за ним іде Часословець, позаду ж—недатовані видання Фіоля. Але ж це робиться більш через традиційну перевагу датованих друків перед недатованими, а не з серйозних наукових підстав. Здається, що справжня хронологична послідовність виходу видань Фіоля була протилежна тій, яка вживається. Правдоподібно, що поперед 1491 року друкувалися недатовані видання, Осьмигласник же і Часословець датовано останнім роком діяльності Фіоля. Згадаємо, що більш ранній вихід анонімів, ніж

¹⁾ Це тим більше правдоподібно, що тепер вже можна вважати відкинутою спробу Естрейхера сполучити друкарську діяльність Фіоля з німецькими видавничими фірмами.

²⁾ *Plašnik*, *ibid.*, 17-18.

³⁾ *Plašnik*, *ibid.*, стор. 15; *now-je Cracovia artificum*, nr. 1071. Пор. *Lelwel*, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, Wilno, t. I, стор. 150.

⁴⁾ *Plašnik*, *Cracovia impressorum*, стор. 19.

⁵⁾ Маю власне на увазі порівнення видань Фіоля з черногорським Октоїхом 1493-4рр.
⁶⁾ Уявлення про першодруки Фіоля можуть дати: Часословець 1491 р., що перебуває в Києві, в бібліотеці Михайлівського монастиря, а також уривок Тріоді Постної, що знаходиться в Лаврському Музею. Більш докладно про Київські примірники слов'янських першодруків я подав в другій своїй роботі: „Слов'янські інкунабули Київських бібліотек“.

датованих видань має собі багато прецедентів в історії первісного друкарства мало не всіх народів як на Заході, так і у слов'ян. Анонімні були друкарські первістки: німецькі, чеські, польські, московські, гадають навіть, українські (львівські). Проте це питання вимагає окремих дослідів і спеціального порівнюючого аналізу видань Фіоля.

III.

ПОЧАТОК ДРУКАРСТВА У ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН.

айже одночасно з видавничою діяльністю Фіоля в Кракові починається друкарство й у південних слов'ян в Черногорії.

Першим південно-слов'янським друкарем був ієромонах Макарій, що надрукував в 1493—1494 роках Осмогласник або Октоїх, цю вживану і дорогу церковну книгу, яка звернула на себе увагу і Фіоля¹⁾. Видана вона була «повелінням» Черногорського воєводи Юрія Черноєвича і починає собою цілу низку південно-слов'янських (сербських) і угро-волоських (румунських) видань²⁾.

Цей південно-слов'янський першодрук відзначається гарною (кращою, ніж у Фіоля) якістю шрифту, відбитків, паперу та ритованих оздоб. Ак. Ягич в спеціальній праці, присвяченій цьому черногорському першодруку, зазна-

¹⁾ Пізніше, в другій половині XVI в., за рукописний Октоїх платили од 6 до 10 коп. грошей (1 грош=5—6 копійкам). Інші книги були значно дешевші (Псалтирь і Шестодневець коштували по 1 копій, Тріодь Цвітная—2 копій, Євангеліє—4 копій і т. д.) *К. Харламовичъ*, Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, ... Казань, 1898, стор. 239, прим. 2.

²⁾ Октоїх 1494 року, ця надзвичайно цінна та рідка пам'ятка слов'янського початкового друкарства переходить в бібліотеці був. Київ. Духовної Академії в гарно зхороненому примірнику. В 1894 році, коли в пошану цього першодруку справлявся в Черногорії та у південних слов'ян 400-літній ювілей, цей примірник був надісланий до Київського Церковно-Археологічного Товариства головою російської місії в Палестині, відомим археологом архим. Антоніном. Свою посилку арх. Антонін супроводив «Діфрамбом», щось подібне до дидактичної поеми, де старий книголюб незадовго до своєї смерті оглядає в віршах перші успіхи південно-слов'янського друкарства. Починається цей твір так:

Соберитесь весь соборъ
Почитателей печати
Къ намъ на праздникъ! Съ Черныхъ Горъ
Прибыль къ намъ, одѣтый въ заты
Не желѣза, а письма,
Воинъ славы мирно-бранный,
Плодъ широкого ума
Тѣсной Зеты, первозванный,
Первородный у славянъ—
Кодексъ Четырехсотлѣтній.
Отъ несчетныхъ Руси странъ
Будь тебѣ поклонъ привѣтный!... і т. д.

(Див. власноручний рукопис Антоніна на 6 сторінках в архіві б. Київ. Церк.-Археол. Тов.).

Згадаємо до речі де-кілька праць, що вийшли під час ювілею першої південно-слов'янської друкарні: *А. Царевскій*, По поводу славянскаго праздника въ Черногоріи (400-лѣтіе Правосл. Слав. Кирилловскаго книгопечатанія). Казань, 1893.—*Шв. Малъшевскій*, Торжество въ ознаменованіе 400-лѣтней годовщины славянской типографіи въ Черногоріи.—Труды К. Д. Ак., 1893, № 8, стор. 625—637.—Прославна споменница че-

чає, що в ньому багато слів, різаних з дерева¹⁾, є й цілі ксилографічні рядки зразково чистої і мистецької роботи²⁾. Особливу красу виданню надає безліч кінварі³⁾. Великі вартости в цьому першому друку південно-слов'янському стають зрозумілими лише тоді, коли ми припустимо широкий вплив венеціанської друкарської штуки, надзвичайно удосконаленої в ті часи. Венеція та Чорногорія того часу були в найтісніших відносинах між собою⁴⁾. Є звістки, що відтіля і була виписана перша південно-слов'янська друкарня⁵⁾. Там, мабуть, одержав свою друкарську освіту перший південно-слов'янський друкарь Макарій.

Крім Октоїха, в тій же друкарні, але після перенесення її з Ободу до Цетин'ї⁶⁾ тим же Макарієм була надрукована в 1495 р. Псалтирь з воследованієм. Схоронився неповний листок, знайдений Шафариком, і від третьої книги, що була надрукована Макарієм — «Молитренника»⁷⁾. Як що додати до друків Макарія ще Четвероєвангеліє, видане накладом Гануша Бігнера з Брашова (в Семіградії), що відноситься одними бібліографами до кінця XV в., а другими до початку XVI в.⁸⁾, то оце буде і все, що залишилося від старішого слов'янського друкарства XV століття.

Наступна друкарня виникає вже коло 1508 р. в Трговишті, в Волохії під керівництвом І. Бесараба, воєводи угро-волоського і земель придунайських. Тут надруковано Макарієм: Служебник 1508 р. (перша слов'янська книжка в румунських землях)⁹⁾, Октоїх 1510 р. та розкішне Євангеліє 1512 р.

Вже Калайдович¹⁰⁾ і Шафарик¹¹⁾ висловили певне припущення, що ці книги друкував той же Макарій, що працював і в Чорногорії, після того, як йому довелося залишити батьківщину, з огляду на небезпеку від наскоків Туреччини і через інші несприятливі обставини.

тиристогодишнице Ободске штампарије. Издао Прославни Одбор.—Цетинье, 1895.—*I. В. Янич* присвятив Октоїху 1493-4 р. спеціальну монографію з багатьма малюнками: «Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494. Ein bibliographisch-lexicallische Studie.—Denkschriften d. k. Akad. d. Wiss., XLIII. *Поно-же*. Ein Nachtrag zum ersten Cetinjer Kirchendruck.—Archiv f. sl. Ph. V. XXV (1903), ss. 628—637. *Поно-же* Die erste süd-slav. Typographie in XV Jahrh.—Wiener Zeitung, 1893, 28 јун. № 146.—*Паруои Рувари*. О цетинској штампарији прије четири стотине година. Глас Српске Краљевске Академије, XL. У Биограду, 1893.

¹⁾ D-r V. Jagić. Der erste Cetinjer Kirchendruck, ... op. cit., стор. 8.

²⁾ *Ив.*, 9.

³⁾ *Ив.*, 10. Уявлення про це може дати, крім оригіналу, і знімок в альбомі: «Сборникъ снимковъ съ славяно-руськихъ старопечатныхъ изданій. Матеріали для исторіи славянскаго книгопечатанія. Часть I. XV и XVI вѣкъ. Составилъ С. І. Пташицкій. Изданіе Р. Р. Голике, СПб. 1895. Одначе при порівненні цього знімка з Київським оригіналом виявляється невідповідність в передачі кінварних витисків.

⁴⁾ Про звязок Чорногорії, зокрема фамілії Чорноєвичів з Венецією див. в капітальній праці П. Ровинскаго: «Чорногорія в ея прошломъ и настоящемъ», т. I. СПб. 1888, стор. 421—432. З Венеції, між-иншим, походила дружина Юрія Чорноєвича Єлизавета; туди-ж переїхав в 1516 р. і він сам, коли йому стало неможливо жити на батьківщині.

⁵⁾ *Каратаевъ*, Описаніе... стор. 23.—*Пор. Шафарикъ*, op. cit.—«Чтенія»... 1846, № 3, отд. III, стор. 22, 26.

⁶⁾ Проте *В. Янич* разом з *П. Руварицем* думають, що і Октоїх 1493—4 рр. було видано не в Ободі, а в Цетин'ї, чому й називають його «Цетинським» (op. cit.).

⁷⁾ *Каратаевъ*, op. cit. 22—23, № 9; *Шафарикъ*, op. cit., 22.

⁸⁾ *Каратаевъ*, *ib.* 24—26, № 10. Цей друк далеко гіршої роботи, ніж видання Макарія.

⁹⁾ Служебник 1508 р. лишився Каратаєву невідомим. Звістки про нього подав *А. П. Якимирскій* в статті: «Первый славянской печатный Служебникъ».—«Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Ак. Н.», т. I (1896), кн. 4, стор. 792—797.

¹⁰⁾ «Юаннъ, экзархъ Болгарскій», М. 1824, стор. 113.

¹¹⁾ Op. cit., 22.

Потреба друкарства була, однак, така велика, що, не дивлячись на тяжкі умови, друкарське мистецтво не замерло на півдні слов'янського світу. За згаданими першодруками тягнеться ціла низка сербських¹⁾ та румунських²⁾ видань, що йдуть через все XVI століття, правда, з перервами, що взагалі, характерні для першої доби друкарства (і не тільки слов'янського).

Більшість сербських видань XVI ст., однак, побачила світ не на батьківщині, а за кордоном, в Венеції. Тут на довгий час зосередилося книжкове виробництво південних слов'ян. Першим венеціанським слов'янським виданням, що зберіглося до нашого часу, є Службеник 1519 р., виданий на кошти Божидара Вуковича з Подгориці ієромонахом Пахомієм (мабуть, учнем Макарія). Після смерті Божидара (в 1540 р.) справу батька продовжував до 60-х років його син Віцентій Вукович. Потім видавали слов'янські книги в Венеції: Яков з Каменної Рєкі (коло 1566 р.), Ієронім Загурович (в 1569—1570 рр.), Яков Крайков з Софії (в 1572 р.) і інші.

Кілька менш визначних і, взагалі, недовговічних друкарень засновано було в XVI ст. і в межах власної південно-слов'янської території, а саме:

- I. В Герцоговині: в Горажді (в 1529—31 рр.) і в монастирі Мілешові (в 1544—57 рр.).
 - II. В самій Сербії: в монастирі Руянському (1537 р.), в мітрополії Грачаницькій (1539 р.) і в Білграді (1552 р.).
 - III. В Чорногорії, в монастирі «Мъркшина църква» (в 1562—66 рр.).
- Всі ці друкарні, (не виключаючи і венеціанської) друкували книги південно-слов'янської редакції, переважно сербського ізводу. Багато з видань перерахованих друкарень мається в Київських бібліотеках, особливо в непоганій їх колекції, що належить бібліотеці був. Духовної Академії³⁾.

1) Про стародавні сербські друки див. вищепитовану статтю *Шафарика* (в перекладі Болянського) і *йою-же* в *Geschichte der südsl. Lit.*, III. Окремі видання описані Каратаєвим: «Описание...» СПб., 1883 р. Прогаліни загальних праць заповнює сербський академик *Любомир Столянович* в отаких роботах: *Старе Српске штампарије.*—Београд, 1902; *йою-же* «Прилози ка библиографији старих српских штампних книга»—«Глас. Српске Краљевске Академије», LXVI.

Що торкається болгарського друкарства, то воно виникло дуже пізно (вже в XIX ст.). Турецька неволя почувалася тут міцніше. Про болгарське друкарство див.: *Дринов М.* Първата Българска типография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ в нея книги. 1890

2) Про давні румунські (=слов'янські) видання див.: *Каратаєв*. «Описание...» Дуже цінним доповненням до праці Каратаєва є роскішне видання Румунської Академії: *Joan Bianu & Serră Hodos, Bibliografia Românească veche 1508—1830. Editiunea Academiei Române.* Бухарест, 1898. В I випуску, що обіймає стародруки за рр. 1508—1588, описано всього 33 книги, але з них більша половина досталася невідомою Каратаєву. Про цю працю див. детальне повідомлення *А. Ш. Яцимирскою*: «Новый трудъ по старой славянской библиографіи».—«Извѣстія отд. рус. яз. и слов. А. Н. т. III, № 4, стор. 1051—1071 і окремо, стор. 1—21. З приводу випуску II-го того-ж видання Румунської Академії Яцимирський відгукнувся другою подібною статтею: «Славянскія старопечатныя книги румынскихъ типографій».—«Извѣстія...», т. V, вып. 2. В зазначених двох статтях Яцимирського можна знайти і короткий загальний огляд діяльності старих слов'янських друкарень в Румунії за XVI—XVII ст. Згадаємо ще важливу ґрунтовну працю *Ст. Новаковича*: «Српски штампари у Румунији.—Годишнице...», кн. XVII. Београд, 1898, де, між-іншим, викладено про культурну боротьбу між українським та іншими друкарськими впливами на румунські видання XVII-го віку.

3) Докладніше про Київські примірники південно-слов'янських першодруків див. в моїй згаданій вище статті: «Слов'янські інкунабули Київських бібліотек».

IV.

СКОРИНА. ПОЧАТКОВЕ БІЛОРУСЬКЕ ДРУКАРСТВО.

переходячи знову на північ слов'янського світу, ми після перерви видавничої діяльності Фіоля не бачимо ознак друкарської справи аж до відомих видань Франциска Скорини в першій чверті XVI століття¹⁾.

Франциск Скорина, походженням з Полоцька, доктор медицини, що одержав освіту в Краківським та Падуанським університетах²⁾, почав видавничу діяльність спочатку в чеській Празі.

Тут він видав в 1517 р. Псалтирь (в звичайнім церковно-слов'янським тексті), призначену, між иншим, для шкільних потреб³⁾, а потім з 1517 р. і до 1519-го—22 випуски окремих книг Біблії в визначному для свого часу перекладі їх на білоруську мову. Діло Скорини підтримав своїм коштом Віленський міщанин Богдан Оньков⁴⁾.

Біблійні книжки Скорини виходили не в тім порядку, в якому вони вміщені в Біблії: першими видані були в 1517 р. слідуєчі книжки, треба зазначити, найбільш цікаві своїм філософичним змістом: Іова, Притчей Соломонових, Премудрости Ісуса, сина Сірахова і т. д. Перенісши в 1525 році свою діяльність в Вільну і заснувавши там друкарню «в дому почитового мужа Якуба Бабича», Скорина видає тут Апостола (перше друковане видання церковно-слов'янського апостола і перший друк білоруський), а потім «Малюю подорожнюю книжищу», щось подібне на молитовну енциклопедію, що в портативному вигляді вміщала Псалтирь, Часословець, акафисти, канони, шестидневець, святці і пасхалію. Видавнича діяльність Скорини була припинена в 1525 р. судовим процесом його з родичами і другими несприятливими обставинами.

Книжки Скорини, в друкарському відношенні вважаються за найкращі з перших церковно-слов'янських видань (не виключаючи і сучасних їм

¹⁾ Про Франциска Скорину та його видання див. спеціальну монографію П. В. Владимірова «Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя издания и языкъ». — Пам. Древней Письм., XC (1888 р.). Праця починається «Обзоромъ литературы предмета». Стор. I—XXVI (до 1888 р.). Головні рецензії на цю працю Владимірова були такі: А. С. Будиловича в «Отчетѣ о 32 присужденіи наградъ гр. Уварова»; А. П. Соболевскаго в «Журн. Мин. Нар. Просв. 1888 р. ч. 259, окт., отд. II, 321—332»; М. Мурка: «Zur russ. Literaturgeschichte» в «Archiv für sl. Phil.», 1889 р.

З приводу цих і інших рецензій, проф. Владиміров висловився в статті: «Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV—XVI вв.» К. 1894. Приложение II; «Замѣтки и дополненія къ изслѣдованію о докторѣ Францискѣ Скоринѣ» стор. 29—32 (те-ж саме див. в «Чт. въ Ист. Общ. Нестора-лѣтописца», кн. VIII (1894 р.), отд. II, стор. 29—32).

Загальні нарисы про діяльність Франциска Скорини див. в «Энцикл. словарь Брокг.-Ефрона», полутом 59. СПб. 1900, стор. 228—9. (П. Владимірова); в «Русскомъ Биогр. Словарѣ» під словом «Скорина» СПб., 1904, стор. 600—603 (з реєстром літератури). Дивись ще: А. Миловидовъ. Судьба русской книги въ Сѣверо-Западномъ краѣ въ связи съ его культурной исторіей». Христ. Чтеніе, 1903 р. (т. ССХVI, част. I, стор. 334—361). О. П. Булаковъ, ор. cit., стор. 201—211 (з мал.) і ин. Докладний опис видань Скорини у Каратаева «Описаніе»... 1883 р., стор. 28—43.

²⁾ Проф. П. А. Шляккинъ, «Къ биографіи Франциска Скоринны», — Журн. Мин. Нар. Просв.—1892, № 4, ч. 230, стор. 382—5.

³⁾ Про Псалтирь Скорини див. спеціальну роботу А. Викторова: «Замѣчательное открытіе въ древне-русскомъ книжномъ мірѣ (Первая книга, напечатанная Ф. Скориной)». М. 1867. Окрема відбитка з 1-го випуску «Бесѣдъ въ Обществѣ Любителей. Росс. Словесности при Москов. Университетѣ».

⁴⁾ Владиміровъ, ор. cit. 47.

венедіянських) і за рівні славнозвісним німецьким виданням того часу ¹⁾. Їх називали навіть слов'янськими «сельзевірами» ²⁾.

Крім чіткості та чистоти оригінального шрифту, делікатного формату в 4-ку (а в Віленських виданнях навіть в вісімку і в 12 долю аркуша), книжки Скорини, особливо празькі, відзначаються великою кількістю майстерних ритин на дереві. В цьому відношенні видання Скорини виявляють своє споріднення з зразками чеськими та німецькими, зокрема з аугсбургськими та нюрнберзькими ³⁾. Особливий вплив мала ілюстрована німецька хроніка Шеделя, видана в 1483 р. ⁴⁾.

В відношенні обрису літер і правопису видання Скорини знаходяться в залежності від церковно-слов'янських рукописів західно-руського письма XV—XVI ст. ⁵⁾.

Хоча друкарська діяльність Скорини територіально належить більше до Білорусі, але вона мала велике значіння і для сумезної та звязаної з нею України. Книжки Скорини мали широке розповсюдження на Україні, привчали населення до друку і підготовляли недалекий вже розквіт власного українського друкарства. Вони старанно читались на Україні цілими поколіннями до цілковитого обтрипаності обротного німецького (аугсбургського) паперу ⁶⁾. Їх знає відомий український письменник XVI і поч. XVII в. Іван Вишенський ⁷⁾. Їх нерідко переписують на Україні ⁸⁾. Сама термінологія друкованих книг, що в старину називалися на Україні (для відріжнення їх від рукописних) «битими», доходить до доби Скорини та його видань ⁹⁾.

Книжки Скорини викликали наслідування в друкарському відношенні в низці наступних видань XVI ст.: Примуса Трубера в Тюбінгені, в Ні-

1) Ів., 70, 81—82.

2) *Стасовъ*. Отчетъ О VII присужденіи наградъ гр. Уварова, стор. 32.

3) *Владиміровъ*, *op. cit.* 75—76 і далі.

4) Ів. 76. Уявлення про ритинні оздобы видань Скорини можуть дати додані до цієї статті знімки ініціалів з П'ятоникія Скорини і одної ритини звідтиж з підписом: «Мойсей навчає людей Ізрайлевих втораго закону». Остання ритина, між иншим, тим цікава, що передає тогочасні чоловічі убрання.

5) Ів. 73.

6) У 1913 році в бібліотеці був. Курської Дух. Семінарії я бачив кілька випусків Біблії Скорини (Ієуса сина Сірахова, Юдиф. Премудрости Божієї та Притчей Соломона). Велике число старанно-підклеєних листків та поношений вигляд цих книжок вказував на велику їх популярність серед українських читачів, які залишили тут свої приписки. Разом з Біблією тут оправлено декілька рукописних додатків XVII в. українського походження, переважно полемичного змісту.

7) Погляди Ів. Вишенського в «Зачапці» на відповідність православних церковних книг «свободним наукам» (*С. Голубевъ* «Петръ Могила»... т. I, прилож., стор. 73) дуже нагадує те місце в передмові Скорини до всієї Біблії, де він рекомендує для вивчення граматики—псалтирь, логіки—книги Іова і Павла, риторики або красномовства—книги Соломонові, музики—«премножество стиховъ и песней светыхъ» і т. д. (*Каратаевъ*, *Описание...* стор. 31—32). Характерна риса часу—біблійні книжки видаються Скориною вже не з одною побожною метою, але також і з просвітньою: для вивчення «семи наукъ вызволенныхъ» (*artes liberales*), філософії, історії і т. под. «Тако въ первый разъ въ юго-западной Россіи начала XVI вѣка предложено было русскимъ читателямъ Скориною понятіе о семи наукахъ вызволенныхъ, которымъ предстояло развиться затѣмъ въ теченіе XVII вѣка», *Владиміровъ*, *op. cit.* 116; — *К. Харламовичъ*, *Западнорусскія православныя школы XVI и нач. XVII вѣка...* Казань, 1898, стр. 234, прим 1.

8) *Владиміровъ*, *op. cit.* 218 і далі.

9) В Апостолі 1525 р. Скорина вживає вирази: «вбито» про послання ап. Павла до Галатів (*Владиміровъ*, *ib.* 63). Пор. вираз: «битые» книги в опису книг Києво-Печерського монастиря 1554 року (*С. Голубевъ*. «Петръ Могила» т. I, К. 1883. Приложеніе 2, стор. 10).

меччині (1561—1563 рр.)¹), Несвізької друкарні коло Слуцьку (Катехизис 1562 р. та твір Симона Будного «О оправданіи» того ж року²) і мандрівної друкарні Тяпинського, що видала коло 1570 р. Євангеліє білоруською мовою³). Останні дві друкарні виникли в зв'язку з пропагандою протестантських ідей⁴). Завдяки пропаганді католицького папізму, працювала в

кінці XVI-го ст. слов'янська друкарня в Римі, в Ватикані. Пам'яткою її є лише два неповних листки від книжки про новий календарь римський, виданої р. 1596⁵). Цікаво, що шрифт цієї книжки наслідує Скорині і старшим друкам слов'янським, в той час, як по українських та білоруських друкарнях уже панує шрифт московського зразку⁶).

¹) *Владиміровъ*, іб., стор. 201—202. В Тюбінгені видало було слов'янським шрифтом: Катехизис 1561 р., «Постыла, то есть кратко істмаченіє всіх недіельских євангеліовъ» 1563 р., Новий Завіт 1563 і ще кілька інших книжок (Див. *Каратаєвъ*, «Описаніє», стр. 132—148).

²) *Каратаєвъ*, іб., стор. 136—140, №№ 58 і 59.

³) *Владиміровъ*, іб., стор. 203—204; *Каратаєвъ*, іб., стор. 201—203, № 94. Передмову Тяпинського до Євангелія цілком надрукував *П. Владиміровъ*, в «Кіевской Старинѣ» 1889 р., т. XXIV, № 1 (додаток). Описав це Євангеліє *А. Н. Попов* в «Чтеніяхъ О. П. и Др. Р. 1879, т. I. Про самого Тяпинського див.: *Довнаръ-Запольскій*, «В. Н. Тяпинскій, переводчикъ Євангелія на білорусское нарѣчіе» — «Изв. отд. русского яз. и слов. Акад. Наук», 1899 р. кн. IV.

⁴) *М. Грушевскій*, «Історія України - Руси», т. VI, Київ-Львів, 1907, стор. 431—3.

⁵) *Каратаєвъ*, іб., стор. 272—3, № 147.

⁶) Див. нижче.

ПОЧАТКОВЕ ДРУКАРСТВО В МОСКВІ.—ІВАН ФЕДОРОВИЧ І ПЕТРО МСТИСЛАВЕЦЬ.

ним часом виникає друкарство в Москві. Перші його спроби мали якийсь зв'язок з італійським впливом, про що свідчить, між иншим, московська друкарська термінологія (напр. „тередорщикъ“—друкаръ від італ. *tiratore* і т. под.)¹⁾. Відомий письменник і громадський діяч Максим Грек († 1556) зазначав москвинам про друкарство, як про засіб охоронити церковні книги від зіпсування їх переписувачами. Цікаво, що Максим Грек мав випадок познайомитися з друкарством в самій Венеції, навіть од відомого Альда Мануція, найкращого друкаря свого часу в Європі²⁾. В 50-х роках царь Іван Грозний шукає друкарів серед німців (через Шлітена), але невдало. Коло р. 1556 провадив в Москві друкарську справу Маруша Нефед'єв, але за ранньою смертю не встиг зробити що-небудь значне³⁾.

Справжня друкарська справа в Москві, певна, відома і безсумнівна, починається тільки в зв'язку з іменами славних друкарів: вдового діякона Івана Федорова або Федоровича і Петра Тимофійовича Мстиславця. Заснування Московської друкарні, де вони працювали, відносять до 1553 р.⁴⁾

Мстиславець, з огляду на його прізвище, був, мабуть, білорус, родом із Мстиславля (тепер пов. місто Могилівської губернії, недалеко від московського кордону, а також і від Скорининої батьківщини—Полоцька). Вважають, що він був учнем Скорини, а пізніше—ініціатором друкарської справи в Москві і навіть, може, навчителем самого Федорова⁵⁾. Що традиція Скорини, дійсно мала вплив на початкове московське друкарство, про це свідчить, між иншим, т. зв. „Хлудівське“ Євангеліє, без вихідного листка і без дати, надруковане в Москві, між 1553 і 1563 роками, шрифтом близьким до Несвіжського⁶⁾. Традиція Скорини, треба вважати, була тою вихідною точкою, з якої по малу виробилася окрема московська друкарська традиція.

Апостол 1564 року, надрукований Федоровим та Мстиславцем, є зразковий з друкарського боку твір. Але він був наслідком багатьох попередніх анонімних спроб⁷⁾. Московське походження останніх доводять схожістю їх до наступних, вже датованих московських видань. З'явитися ці видання могли не пізніше 1561—63 рр. тому, що на них знайдено рукописні записи цих років⁸⁾.

1) В. Е. Румянцовъ в передмові до видання: „Сборникъ памятникѣвъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи. Выпускъ первый. Изданіе Моск. Синод. Типографіи. М. 1872. стор. 14—15. Гатицукъ „Очеркъ и-торіи книгопеч. дѣла въ Россіи“. Рус. Вѣстникъ, 1872 г. № 5, стор. 332-335; Булаковъ, *op. cit.*, 216—217.

2) Геннаді Г. П. «О типографскомъ знакѣ альдинскихъ изданій изъ сочиненій Максима Грека.—Библиограф. Записки т. I стор. 184. Румянцовъ, *op. cit.*, 5.

3) Е. Голубинскій „Къ вопросу о началѣ книгопечатанія въ Москвѣ“. «Богословскій Вѣстникъ», 1895 т. I, стр. 224 і сл., Румянцовъ, *op. cit.*, 6.

4) Рум., *op. cit.* 6.

5) П. Владиміровъ. Начало славянскаго и прусскаго книгопечатанія въ XV—XVI вв. Приложение III: О московскихъ первопечатныхъ Евангеліяхъ до 1564 г.—Чтенія в вист. Общ. Нестора лѣтоп. кн. VIII (1894), стор. 33-34; Е. Голубинскій, *op. cit.*, 236. А. Милошидовъ, Судьба русской книги въ сѣверо-зап. краѣ въ связи съ его культурной исторіей. Хр. чтеніе, 1903, т. ССХVI, ч. I, стор. 360, прим.

6) Владиміровъ, *op. cit.*, стор 34. I—Е. Карламовичъ. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914, стор. 96—97.

7) Каратаевъ „Описание“, №№ 64-68, 82.

8) Про перші недатовані Московські видання див. такі праці: А. Е. Викторовъ, „Не было ли въ Москвѣ опытовъ книгопечатанія прежде первопечатнаго Апостола

Виявившись остаточно в т. зв. „первопечатномъ“ Апостолі 1564 р., московська традиція зробила в свою чергу вплив на Україні та Білорусі, куди її перенесли самі-ж московські друкарі.

Року 1565, надрукувавши крім Апостола, ще Часослов, обидва майстри Федоров і Мстиславець втікли до Литви. Захоплений ними запас друкарського приладдя вони положили в основу наступних своїх видань по за межами Москви¹⁾.

Першим пристановищем втікачів був Заблудів (поблизу Білостока). Тут, в маєтку гетьмана Литовського Григорія Ходкевича, біжинці надрукували р. 1569 „Учительное Євангеліє“. Петро Мстиславець переїхав після цього до Вільна, де почав упорядковувати відому друкарню Козми та Луки Мамоничів²⁾, а Іван Федоров, надрукувавши р. 1580 Псалтирь, теж покинув Заблудів і переніс свою діяльність до Львова. Тут він заснував першу постійну друкарню на Україні. Її первісток—Апостол 1574 року—і є згадуєма нині вихідна точка власного українського друкарства.

VI.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

априкінці дозволимо собі висловити кілька загальних уваг, що до пройденого слов'янським друкарством шляху від його початку і до появи друкарської штуки на території України. Цей шлях, як бачимо, обіймає ціле століття. В той час, коли Україна одержала першу свою друковану книжку, чехи і поляки могли-б уже думати про наближення столітньої річниці свого друкарства.

1. Перш за все звертає на себе увагу велика залежність стародавнього слов'янського друкарства від закордонного, особливо що до техніки. Для південно-слов'янського та тісно пов'язаного з ним румунського друкарства з цього боку велике значіння мала Венеція, а для північно-

1564 года?—„Труды III Археолог. Съѣзда... въ Кіевѣ“ т. II, К., 1878., стор. 211-220; *Арх. Леонид* „Евангеліє, напечатанное въ Москвѣ 1564—1568 гг.“. Пам. Др. Письм. вып. XXXVII, 1882 р.—*Е. Голубинскій* „Къ вопросу о началѣ книгопечатанія въ Москвѣ“, „Богосл. Вѣстн.“ 1895 г. т. I стр. 229—238 і інші. *Голубинскій* (ор. cit., 238, прим.) проте вважає за більш правдоподібне, що ці видання без „виходів“ є сироби потайного друкарства вже після Федорова.

¹⁾ Мабуть, де-що залишилося її у Москві, бо через 3 роки після втечі Федорова і Мстиславця в Москві виходить салтирь 1568 р. тим самим шрифтом, що був раніш у Федорова. Після 1568 р. ми не бачимо на протязі цілих 20 років книжок, випущених в самій Москві. Лише в 1577 році в Александровській слободі вийшла т. зв. „слобідська“ „Псалтирь“, надрукована Андроником Невежою (*Каратаевъ*, № 90). Тільки з 80-90 років XVI ст. московські видання виходять доволі регулярно. На 20-ті роки XVII ст. становище московської друкарні було вже цілком забезпеченим. Загальний огляд дальшого московського друкарства дає *В. Е. Рухлицевъ*, в передмові до вищезит. видання: *Сборникъ памятниковъ...* М. 1872; *А. П. Соболевскій*, в статті „Книгопечатаніє“ в „Богосл. Энцикл. т. XII, СПб. 1911, стр. 178 і далі; *Булдиковъ*, ор. cit., 238 і далі; *Шелкуновъ*, ор. cit., 170 і далі.

²⁾ Петро Мстиславець видав був в Вільні Євангеліє 1575 р. і Псалтирь 1576 р. доброї роботи (на зразок москвовської). Видання ці є в 6-ці Київ-Печерської Лаври. Після перерви (мабуть з огляду на смерть Мстиславця) друкарня Мамоничів відновлює свою діяльність лишень з 1583 р. виданням Служебника (див. його в 6-ці К.-Михайлівського ман.) і працює аж до 1617 року, коли вона випускає свої останні видання—уніятські Служебник та Часослов. Мамоничі поставили свою справу на комерційній ґрунт і дбали про завоювання широкого ринку, друкуючи книжки (переважно бого-службові) для різних країн. Ми маємо декілька редакцій Псалтирів, виданих Мамо-

слов'янського—Німеччина. Краків та Прага були передатчиками німецьких впливів. Зазначеною залежністю пояснюється характерне з'явище початкового слов'янського друкарства—екстериторіяльність, та віддаленість осередків виробництва від осередків збуту, яку ми спостережали при огляді з одного боку видань Фіоля і Скорини, що друкувалися для України та Білорусі в Кракові і Празі, а з другого боку—видань Вуковичів, що друкувалися для південного слов'янства у Венеції.

2122126

Тою ж залежністю первісного слов'янського друкарства від закордонного пояснюється і наочна непослідовність його еволюції. Навіть при поверховому огляді друкарства цієї доби звертає на себе увагу та обставина, що попередні видання технікою своєю іноді далеко переважають наступні, тоді як більш нормальний і більш самобутний розвиток справи повинен був би дати протилежний результат. Досить хоча б порівняти Чорногорський Октоїх Макарія 1494 р. з пізнішим Октоїхом 1539 р., що старанно наслідує його, продовжуючи його і змістом (друга його частина), і що був надрукований трохи далі від Заходу та Венеції, вглиб Сербії, в митрополії Грачаницькій. Це порівняння дає змогу побачити, як наслідування, менш підтримане засобами західної друкарської штуки, не може стати на одній площі зі своїм оригіналом. Але ще цікавіше порівняти той же Октоїх Макарія 1494 р. з Чорногорським же Четвероєвангелієм Мардарія, виданим пізніше на 68 років (1562 р.). В творі Мардарія звертає на себе увагу безпорадність його друкарства, яке повинно обійтися власними засобами. Шрифт у Мардарія різного розміру та форми, рябий, неприємний, рядки криві, відбиток поганий. І не дивно. Макарій з допомогою воєводи Черноєвича одержав свій шрифт готовим з Венеції, а «унилий» Мардарій, що не мав такого щасливого випадку, «роўкодѣлсяхъ сіа слова от железа ѿ мѣди ѿ прѣчаа съ вѣликимъ трудомъ ѿ подвыгимъ» (див. його післямову до виданого ним Євангелія). Коли на Заході вже давно, з часів Гутенберга та Шефера, знали таємницю відливки літер з допомогою матриць, бідолашний Мардарій ще робить літери з заліза, міді та інших матеріалів своєю «бренною рукою». Звичайно, це давалося йому з великими труднощами та завдяки його терпінню, про що він і зазначає читачеві¹⁾. Подібне ж відношення помічається і між виданнями Скорини, що були з технічного боку гарно забезпечені приладдям Заходу, і провінційними, далеко пізнішими білоруськими виданнями другої половини XVI ст. (Будного і Тяпинського), що наслідували Скорині, але без особливого успіху з боку друкарської техніки.

2. В порівнянні з технікою значно менше залежності від Заходу виявили слов'янські видання найстарішої доби у виробленні рисунків у шрифті. Цей бік справи навіть самохіть віддано було смаку та нахилу слов'ян—

нічiami про які проф. П. Владіміровъ каже так: Если издания (Псалтири) 1586 и 1593 гг. можно назвать западно-русскими, а издания 1575, 1576, 1595 и 1596—московскими, великорусскими,—то, къ изданію 1592 г. вполне подходит название болгарского или, быть может, вѣрнѣе,—молдаво-валахского». (...Др. Францискъ Скорина», стор. 211, 205—207 і інші). Про дальшу долю білоруської друкованої книги див. ст. А. Милошова: „Судьба русской книги въ Северо-Западномъ краѣ въ связи съ его культурной исторіей“—Христ. Чтеніе“, 1903 р., ССХVI т., ч. I, стор. 486 і далі.

¹⁾ Подібне характерне видання уявляє з себе також і євангеліє, надруковане року 1537 працею ченця Феодосія в Руянськiм Манастирi (пiвд.-зах. Сербія). Також і в цьому виданню літери з початку і до кінця різні. «Это необыкновенное явление, пишет Шафарикъ. вѣроятно, можно лучше всего объяснить себѣ тѣмъ, что... буквы просто вырѣзывали и притомъ изъ дерева, а не какого-либо металла. А чтобы сократить время, работа была раздѣлена между тремя или более лицами, что и привело такое разнообразіе буквъ». (Шафарикъ,.... op. cit., 23 стор.).

споживачів. Зрозуміла річ, чому це було так. Перші зразки слов'янського друкарства уявляли з себе церковно-богослужбові книги, і для успішного їх збуту необхідно було довести навіть самими відсталим неукам та консерваторам, що в друкарстві нема нічого нового та богопротивного, і що воно є відтворення таких же самих книжок тільки в більшій кількості примірників. От через що перший друкар Фюль з своїм співробітником Борддорфом мусів так старанно копіювати свій рукописний оригінал. От що сприяло, між иншим, залежності старих друкованих шрифтів од письма палеотинії від палеографії¹⁾.

Ріжниця рукописних оригіналів дала початок ріжниці друкованих шрифтів. Оскільки можна судити без спеціальних дослідів, видання найстарішої доби слов'янського друкарства, що до характеру і начерку шрифтів, можуть бути поділені на такі групи:

а) група старша, що об'єднує видання краківські, венеціанські, південно-слов'янські, празькі та несвизькі. Літери тут відзначаються прямою, округлістю і нахилом до уставних нарисів²⁾. Ця група наслідує південно-слов'янський та білоруський полуустав. В виданнях Скорини цей шрифт трохи стилізовано.

б) група молодша, що об'єднує в собі видання московські, львівські, віленські (Мстиславця), острозькі і дальші. Основою цього шрифту був московський полуустав пізнішої (так званої «молодшої») формації, який находимо в московських рукописах першої половини XVI ст. Цей тип шрифту Федорович та Мстиславець занесли на Україну та на Білорусь. Цим же шрифтом видрукувана і перша книжка на Україні—Львівський Апостол 1574 р. Згодом цей тип витіснив старіший і не тільки на Україні та в Білорусі, але навіть у південних слов'ян та румунів³⁾.

в) третю невелику групу складає так-звана босняцька буквиця, себ-то змінена «кирилиця» першого типу, заведена в друкарстві 1538 року⁴⁾. Цей шрифт є штучний, мудрований і не мав широкого вживання у слов'ян.

г) ще одну невеличку групу творить окремих курсивний шрифт, одлитий для Литовського Статуту 1588 р., в Вільні, на зразок білоруського скоропису XVI ст.

3. Що торкається ріжних окрас, якими оздоблювалися слов'янські найстаріші видання (і в цьому наслідуючи попередній рукописній традиції), себ-то: заставок, ініціалів і ритованих ілюстрацій, то в стилі ритин

¹⁾ На жаль, палеотинія, як окрема наукова галузь, не так гарно вивчена, як палеографія. Ми далеко не так твердо розбираємось в ріжних типах старих шрифтів, як в типах старого письма. Ця важлива прогалина в студіюванні стародруків, між иншим, сильно гальмує посування вперед і окремих питань, напр., що до локалізації і датування видань без титульних листків. Нам ще далеко до з'ясування того, що власне вносила в рукописні традиції від себе друкарська штука як така, в чому виявилася еволюція як окремих літер, так і шрифтових комплексів в цілому. В існуючих курсах палеографії на ці питання майже не звернено уваги. Деякий виняток становить невеликий розділ, присвячений старому друку в «Очеркѣ славянской кирилловской палеографіи» проф. Е. Ф. Карскаго, (Варшава, 1901, стор. 326—332 і 82—84, 178—181). Навіть «річева» палеографія дочекалася більшої уваги до себе (напр., в курсі проф. П. А. Шляпкина, «Русская палеографія», Сиб. 1913), ніж палеографія шрифтів.

²⁾ Пор. Е. О. Карскій, іб., 178—181; *Владиміровъ* «Др. Франц. Скорина...», стр. 73.

³⁾ Див., напр., в відділі друку Лаврського Музея № 65, незгаданий Каратаєвим румунський стародрук церковно-слав'янським шрифтом: Картъчизькѣ ма погрѣканіа—Трѣхоклицѣ 1650, ⁴⁾ Він надрукований таким же шрифтом, що й українські старовинні видання XVII ст.

⁴⁾ Див. *Карскій*, «Очеркѣ...» стор. 180; *Каратаєвъ* «Описаніе...» стор. 176—8, № 81. Шафарик (ор. сіт. 20) називає буквицю «виродкомъ кирилицы».

жраківських, венеціанських і властиво південно-слов'янських видань дослідувачі бачуть ту саму єдність, що відзначалася відносно тексту їх і шрифту. Ріжницю складає тільки мистецька техніка. Що до цього, то спеціалісти-дослідувачі ритинного мистецтва (Стасов і Ровинський) поділяли ритини початкових стародруків на дві групи: з одного боку вони поставили видання Фіоля і південно-слов'янські, а з другого—венеціанські. «Несмотря на различіе и взаимную отдаленность мѣстъ, гдѣ произведены эти гравюры, вездѣ (в виданнях першої групи П. П.) мы встрѣчаемъ одно и то же: тѣ же формы, тотъ же характеръ рисунка и ту же грубость работы: степеней развитія вкуса или умѣнья почти вовсе не видно»¹⁾. Що до венеціанських видань, то художньою технікою і майстерством рити означені вчені порівнюють їх тільки з виданнями Скорини, як найкращі досягнення ритувальної штуки у слов'ян: «То изящество рисунка, то мастерство гравюры, которыя на столь короткое время проблестили въ изданіяхъ Венеціанскихъ и Скорининскихъ, никогда уже болѣе не повторялись ни въ одномъ изданіи церковно-словянской печати въ теченіе всей второй половины XVI-го, всего XVII и первой половины XVIII вѣка. Но за то и тѣ и другія изданія имѣли вполнѣдствіи прямое вліяніе на судьбы русской гравюры на деревѣ»²⁾.

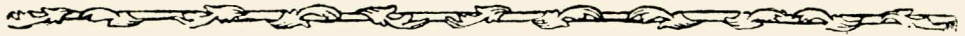
4. Що до змісту найстаріших слов'янських видань, що ми їх розглядаємо,—то він доволі однобічний. Це майже виключно богослужбові книги в церковно-слов'янських текстах. Як необхідні для вживання в кожній церкві, вони особливо потребували механічного розповсюдження засобами друкарства. В південно-слов'янських і московських виданнях виключно панує церк.-слов. мова. Білоруський друк видає данину «четырьмъ» книжкам біблійним в перекладі на сучасну мову (Скорина, Тяпинський). Український друк у цьому відношенні зайняв середину: в Острозі друкується Біблія, але все-ж таки в традиційному церковно-слов'янському тексті. Лише в кінці XVI ст. з'явилися перші друковані світські книжки, але переважно утилітарного характеру (граматики, судові статуту і т. п.) і в дуже обмеженій кількості³⁾.

5. В повній відповідності з релігійним (головним чином літургійним) змістом перших слов'янських книжок, і першими майстрами друкарської справи були духовні особи, а у південних слов'ян майже виключно ченці. Це було також продовженням попередньої традиції, коли переписувачами книг були переважно особи духовні. Але тип друкаря доволі вже відрізняється від типу «писателя». В надзвичайно цікавих «послѣ-словіяхъ» до друкованих старих книг вже почувається новий енергійний дух їх авторів. Не дивлючись на звичайні традиційні формули, як, наприклад, прохання до читачів не клясти, а справляти і т. под., в цих післямових вже прозоро виступають люди індивідуалістичного настрою, енергійні, сміливі, неспокоїні, підприємливі. Вони легко переходять з місця на місце. На Заході (Фіоль, Скорина) вони часто виступають по судах—сприятлива

¹⁾ Див. два примірники цієї цікавої з боку шрифту книги в Київі: в бібліотеці б. Університету та у 6-ці б. Дух. Акад. По Каратаєву (№ 137) надруковано таким же курсивним шрифтом ще брошуру 1595 року: Унія, альбо викладъ преднейшихъ артикуловъ. (теж в Вільні).

²⁾ В. В. Стасов. «Разборъ» праці Ровинського в «Отчетѣ о VII присужденіи наградъ графа Уварова» стр. 26, 28 і 32.—Д. А. Ровинскій. «Подробный словарь русскихъ гравировъ XVI—XIX вв.» т. I, Спб., 1895, стов. 14, 142.

³⁾ Перші спроби більш-менш світських видань (в віршах) це: «Хронологія» Андрія Рямши, Острог, 1581 і «Просфоніма» Львів, 1591 р. (Каратаєв, №№ 103 і 122).

для нас обставина, завдяки якій ми знаємо про перших друкарів більше, ніж могли б знати без цього. Перші друкарі—передові люди свого часу і не тільки в своїй власній справі. Вони добре освічені, начитані, часто не-позбавлені художнього смаку та майстернього володіння новим літературним стилем свого часу (наприклад, Іван Федоров).

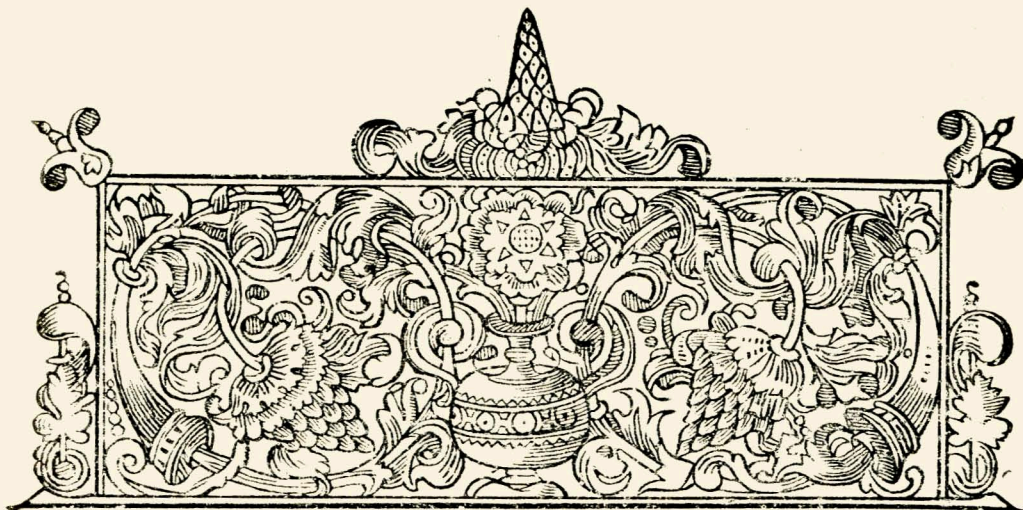
б. Що торкається видавців слов'янських першодруків, то їх можна (розуміється, умовно) поділити на такі категорії. Це були: а) комерсанти— підприємці на зразок Мамоничів, б) освічені керівники та протектори своєї релігії і народности (Юрій Черноєвич, Іван Грозний або кн. Острозький), в) «єретики»—пропагандисти нових релігійних ідей, на зразок Бучного або Тяпинського, г) нарешті, самі ж друкарі, що були, подібно до всіх взагалі піонерів, фанатиками свого фаху. Де-хто (наприклад Скорина) об'єднав в собі кілька зазначених типів.

Взагалі ж, неможливо не зауважити, що друкарство у слов'ян в початкову його добу трималося переважно на особистих зусиллях окремих відданих йому осіб, головніше, самих же перших друкарів (Макарій, Мардарій, Федорович і інші). А через те, що вони своїм зусиллям та самовідданою працею не завжди перемагали недостачу капіталу та технічного приладдя, то й не дивно, що перші слов'янські друкарні були недовговічні.¹⁾

Тільки в наступні часи, пізніше охопленої нами початкової доби, коли до цієї нової, але вже певної і прибуткової справи прибуває капітал і за друкування беруться міцні і сталі організації—братства та багаті монастирі (наприклад, Лаври: Київська та Почаєвська),—слов'янське друкарство зміцнюється. А головне, постійні послуги друку вимагаються вже не тільки для звичайного обслуговування релігійного культу, але й для потреб біжучого часу, для підняття освіти, для обслуговування виникшої в кінці XVI століття боротьби України та Білорусі з наступом ієзуїтизму і полонізму. Доба дитинства слов'янського друку кінчається. Підходить XVII вік, який пересунув центр всеслов'янської друкарської справи на Україну (Львів, Острог, Київ) і який потім став «золотим віком» українського друкарства.

¹⁾ Деякий вицяток роблять друкарні Вуковичів у Венеції і пізніше—Мамоничів у Вільні, що існували по 40 з лишком років.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ІНКУНАБУЛИ КИЇВСЬКИХ БІБЛІОТЕК.

Слов'янське друкарство так званим «кирилівським» шрифтом, як відомо, почалося в кінці XV-го століття майже одночасно в Польщі (Кракові) та в Чорногорії. В XVI-м столітті воно поширилося серед більшості слов'янських народів. Слов'янські кирилівські книги кінця XV-го і всього XVI-го століття і треба вважати за «першодруки» у слов'ян, свого роду «слов'янські інкунабули»¹⁾.

Київ володіє доволі гарною колекцією слов'янських (кирилівських) інкунабул. В цьому відношенні після таких багатих книжною старовиною міст, як Ленінград та Москва, Київ можна поставити на третьому місці в межах Союзу Радянських Республік.

Як видно зі списку, що подається нижче, у київських бібліотеках є в більшій або меншій кількості зразки усіх найголовніших моментів історії початкового слов'янського друку. Тут є такі, наприклад, раритети.

¹⁾ «Інкунабулами» звичайно називають первісні, так би мовити, «колискові» (лат. *incunabula*—коліска) витвори західньо-європейського друку другої половини XV-го століття, себ-то, з винаходу друкарства і до 1500 року включно. Проте деякі відомі західні бібліографи (Maitaire, Panzer і інші) поширювали рамки цього означення і на перші 2—3 десятиліття XVI в. Так розуміється цей термін і відносно початкового друкарства у західніх слов'ян, що витворювалося латиницею і почалося рівночасно з друкарством більшої частини західньо-європейських народів. За чеські, наприклад, інкунабули Ганка вважав першодруки до 1526 року («*Bibliografie prvotiskův českých od 1468 az do 1526 leta*»—*Časopis Českého Museum*, XXVI (1853 р., sv. 3 a 4 і окремо: в Praze, 1853 р.). Що до друку кирилівського, що виник у слов'ян значно пізніше, в самому кінці XV ст., то тут бібліографічне означення інкунабульності потребує ще більшого поширення, найкраще, на все XVI століття (до 1600 року вкл.). Стародруки цієї доби і повинні бути відокремлені цим термином від пізніших, як «слов'янські інкунабули». Взагалі-ж, треба сказати, бібліографічна термінологія ще не розроблена і потребує скорішого установаження.

як видання краковські (Фіоля), празькі (Скорини), венеціянські, чорногорські, сербські, угро-волоські, львівські та острозькі (Івана Федорова), віленські (Метиславця) і т. д.¹⁾

Нема чого багато доводити про велику наукову вартість вивчення слов'янських інкунабул. Вони можуть і повинні бути використані вченими з такою метою:

1) Для початкової історії друкарської штуки і техніки у слов'ян, їх розвитку та їх звязків з західними, головним чином, з венеціанськими і німецькими впливами;

2) для історії ритинного мистецтва у слов'ян, того мистецтва без якого як відомо, не обходиться, майже ні одна стара книга;

3) для історії літературних інтересів слов'ян. Хоча слов'янські інкунабули уявляють з себе переважно релігійні, точніше, літургійні книги, але в їх складі знаходиться немало цінного істор.-літературного матеріалу;

4) для історії стародавнього побуту та культури слов'ян;

5) для історії мови слов'янських народів і т. д.

Збірки першодруків і стародруків, що знаходяться в Києві майже ще не досліджено. На них не звертали ще належної уваги, коли не рахувати небагатьох праць²⁾. Та і в загалі можна сказати, що сприятливе поле дослідження стародруків ще не розроблено³⁾.

Чекаючи справжнього наукового студіювання цих скарбів, тепер поки що варто було б подбати про їх найкраще переховання. Питання про спеціальне переховання інкунабул (як слов'янських, так і західних) в Київських бібліотеках ще не ставилося. Інкунабули найчастіше розміщені по змісту в різних кінцях бібліотек і користуються лише звичайною увагою до себе бібліотекарів, а не тою виключною, яку вони повинні до себе вимагати. Разом з рукописами, вони потребують відокремлення і особливо старанного забезпечення від вогкості, пороху, зникання і т. д. Для першодруків, що збереглися в розбитому вигляді і часто без оправ (а таких єсть чимало в Київських бібліотеках), повинні бути зроблені нові справи або папки,

1) З відомих бібліографам усього десяти слов'янських кирилівських видань XV ст. у Києві є три, а з 154-х, що перераховані для XVI ст. в найбільш повному бібліографічному підручнику Ів. Каратаєва (Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилицейскими буквами. Томъ первый. Съ 1491 по 1652 г. Спб. 1883—Сборникъ отдѣленія рус. яз. и слов. Ак. Н., т. XXXIV, № 2),—у Києві є 37 видань в більш, ніж 60 примірниках. Маючи на увазі виключну рідкість більшості слов'янських першодруків, а також і те, що Каратаєв зарахував до свого реєстру деякий відсоток видань, що не збереглися до нашого часу, або її зовсім проблематичних,—показану кількість слов'янських кирилівських першодруків у Києві треба вважати значною.

2) Каратаєв згадав про деякі (не всі) київські примірники слов'янських першодруків у своїй «Описанні». Граюри (ритини) слов'янських венеціанських видань зі збірки, що належить бібліотеці був. Київ. Дух. Академії, звернули на себе увагу И. З—на і С. Яремича (їх статті цитуються нижче). Де-що є в праці проф. Ф. І. Титова: «Типографія Києво-Печерской Лавры. Историческій очеркъ». Т. I. К. 1916. Свого часу немало працювали, між иншим, і над Київськими стародрукам ак. В. Н. Петец і його учні.

3) Навіть з звичайним реєструванням стародавніх книжок, що збереглися до нашого часу, наша бібліографія ще не справилася. Ми не говоримо вже про дальше посування до вищої, критичної бібліографії, до таких питань, як про звязок друкованої літератури з відповідною їй рукописною, про різниці в виданнях одного і того-ж твору і т. д. Натурально, що брак початкової бібліографічної праці гальмує вивчення стародруків з метою, що зазначена вище: вивчення культурно-історичного, літературного, художнього і власне-друкарського. Бажано, щоб хоча-б ювілей друкованої книги, подібні до теперішнього, притягли до неї живий науковий інтерес і посунули вперед справу вивчення старої книги.

або хоча-б нові папірові обгортки. Повинна бути суворо проконтрольована і зафіксована постійна справжня кількість стародавніх і раритетних книжок. Нарешті, дуже бажане їх детальне наукове описання.

Слов'янські книги XV та XVI вв. в Києві переховуються в таких книгосховищах: перш за все і в найбільшій кількості—в бібліотеці був. Київської Духовної Академії, потім—в Лаврському Музею і в бібліотеках: Лаври, Софійського собору, Михайлівського ман., Миколаївського ман. і був. Університету¹⁾.

Ця моя робота має характер лише попереднього повідомлення, пристосованого до ювілею українського друку²⁾, про київські примірники слов'янських першодруків.

Я по змозі привожу такі відомості: про заголовок і формат книги; про місце, час та діячів її видання; про місце переховання книги, цілість її і рідкість; про книжкові ритини, прикраси та оправу. Докладніше описуються примірники найбільш давніх та визначних видань. Реєстр кирилических інкунабул складено в хронологічному порядку від 1491 (умовно) року і включно до 1600-го.

XV СТОЛІТТЯ.

I. Трьп'їєць (Тріодь Посна), видана Фіолем в Кракові коло 1491 р., in folio.

Знаходиться в відділі друку Лаврського Музею (№ 1). Це, власно кажучи, є лише уривок з зазначеної Тріоді на 52 останніх її листках. Зміст уривка такий: I. Житіє и жизнь прѣбныхъ мѣре ншеа марїи єгѣпѣтскыа (л. 1—7); II. Канѣ оумлаенїа, творенїе кѣ Андреа Критьскогого (л. 7—12); III. Слово ѿ житїа марїи єгѣпѣтѣнни (л. 12—18). IV. Трьп'їєць—продовження канона Андреа Критського (18—30 зв.); П а р е м і ї (л. 30 зв.—35 зв.); V. Синаксари на перші тижні посного кола, починаючи від т. зв. «тижня блудного сина» (л. 36—50); VI. Чкѣненє повѣкѣ полезнаа акафїстѣ ѿ дрѣвнаго счписанїа сложено...—початок оповідання про облогу перським царем Хозроєм Царьгороду при імператорі Іраклії (л. 50—52).

По перших листках вищу, але тільки на підклеях, іде запис великоросійським скорописом XVII в. про те, що цей примірник належав гдѣри црды дарѣи алеѣсѣвнѣ. Цей запис, гадаю, перенесено сюди на окремих клаптиках з якоїсь іншої книги або грамоти.

¹⁾ Згадаю до речі про сучасний стан Київських книгосховищ. Колишній Церковно-Археологічний Музей при Київській Духовній Академії переведено тепер до К.-Печ. Лаври, де разом з музейними речами самої Лаври та інших Київських монастирів він утворює т. зв. «Лаврський Музей». Він перебуває під керівництвом Губполітосвіти. В цьому музею є й окремі відділи письма та друку. Бібліотека-ж самої Лаври, як і інші церковні і монастирські бібліотеки: Софійського собору, Михайлівського, Видубидького і Миколаївсько-Пустинного монастирів належать до Української Академії Наук. Більшість рукописів та стародруків був. Київського Церковно-Археолог. Товариства (за винятком тих, що були у вітринах Ц.-А. Музею і разом з ним перейшли до Лаврського Музею), залишилася в 6-ці б. Духовної Академії і останнього часу з рештою цієї бібліотеки перейшла до Всенародньої Бібліотеки України.

²⁾ Реєстр складено в короткий термін і в дуже несприятливих умовах. Тріскучі морози по книгосховищах в лютому, коли складалася стаття, позбавили можливість більш докладного описання книжок. Декілька з них і зовсім не можна було оглянути з інших незалежних від мене причин.

Книгу оправлено в пізнішу дешеву картонну оправу досить гарної цілості. Заставок та ритованих ілюстрацій немає; є тільки киноварні ініціали. Повне видання описане у Каратаєва (op. cit., № 4). Примірник цей в 1866 році був надісланий до бібліотеки Київської Духовної Академії відомим вченим Елїдифором Барсовим, про що свідчить його власний запис в початку книги.

2. Часословець, вид. Фіолем в Кракові в 1491 р., в 4-у. ¹⁾

Переховується в бібліотеці Михайлівського монастиря № 311. Бачити цей примірник я не міг ²⁾, але про те, що він знаходиться в цій б-ці зазначено у Каратаєва (op. cit., № 2), і в «Каталогъ выставки XI-го Археологическаго съезда въ Кіевѣ. К. 1899, див. тут «Краткій перечень рукописей и старопечатныхъ книгъ на выставкѣ XI Археол. съезда, составленный Н. М. Каманинымъ», стор. 16.

3. Осмоглаеникъ (Октоїх)—перша його половина, що містить у собі перші чотири гласи,—надрукований ченцем Макарієм в Чорногорії 1493—94 р., fol.

Переховується в б-ці б. Дух. Академії № DXI ³⁾/₁₃. Детальне описання цього видання зроблено Каратаєвим (№ 7), якому Київський примірник

НАВЪЛЦИ ВЪУСЕРІ НАВЪ
 ПЪВНЪ ВЪУСЕРІ ПЪВ

звать • стыхри , въскрєсны • гласъ , г • •
 ТВОИМЪ КРѢТОМЪ ХЪ СЪСЕ • СЪМРЪТИ ДРЪЖА
 І ВА РАЗДРОУШИСЕ • НДІАВОЛА ЛЬСТЬ ОУПРА
 ЗДНИСЕ • РОДЪЖЕ ЧЛЪУСЬКЪ ВЪРОЮ СЪСЕМЪ •
 ПЪСЪНТИ ВСЕГДА ПРІНОСИТЬ •
 П РОСВѢТНШЕСЕ ВСА ЧЪСКАЕ • ВЪСКРЄНІЕМЪ
 П ТВОИМЪ ГН • НРАИ ПАКЪ ШВРЪЗЕСЕ
 ВСАЖЕ ТВАРЬ ВЪСХВАЛЮЩНТЕ • ПЪСЪНТИ
 ВСЕГДА ПРІНОСИТЬ •

3 Осмоглаеника Чорногорського друку 1493—4 р.

¹⁾ Трьодъ Пєсна поставлена тут раніш від Часословця з міркувань, що викладені в попередній моїй статті.

²⁾ Бібліотека Мих. ман. була закрита для користування дослідників.

не був відомий. Октоїх 1494 р. було переслано до Київського Церк.-Археолог. Музею архим. Антоніном з Палестини під час святкування 400-літнього ювілею південно-слов'янського друку в 1894 році. Примірник цей гарно зберігся. Лише два листка вставні, рукописні, замість загублених та доволі багато підклеюк. Оправа міцна, з золотим тисненням по шкірі. Багато кіноварі. В початку велика заставка, але ритованих ілюстрацій нема.

В кінці книги записи, з яких одна на болгарській мові (1700 року) говорить про чудо-слона, такого великого, що не можливо уявити людському розуму. Тут-же, між иншим, знаходяться різдвяні вірші XVIII в., т. зв. «словено-руською» мовою, занесені, мабуть, з України в Сербію і тут сербієзовані. Вірші ці цікаві, як покажчик літературного зв'язку слов'янських народів в другій половині XVIII в., а також трохи помітним впливом т. зв. ложнокласицизму¹⁾.

XVI СТОЛІТТЯ.

4. Бібліана руска, видана Франциском Скорниою в Празі, в 4-у (Кара-таев, № 13).

В Києві, в відділі друку Лаврського Музея (№ 2), переховується власне тільки т. зв. «П'ятокнижці Моїсеєво», що складається з таких книг Біблії, виданих Скорниою в 1519 р.:

а) Биття. З цієї книги є тільки лл. 10—94 нум. без ритин, лише з вузькою заставкою (л. 94) і звичайними у Скорини ініціалами в ряжках. Знімки з деяких цих ініціалів вміщено в тексті попередньої моєї статті.

б) Исходъ. Збереглися тільки лл. 2—75 нум., себ-то, нема першого й останнього листків. На л. 5 ритована заставка, видана в книзі Владимиrowa «Др. Фр. Скорина». 1888. Пам. Др. Письм. ХС., стор. 79, внизу. На л. 50 зв. ритина з написом: *Взоръ кикота или скрини забета гдѣна.* На л. 22 зв. знову ритина: *Взоръ ризъ жречекѣи, еже быша на Иароне.*

в) Деѣкиѣ. Ця книжка збереглася вся цілком. Ритини на лл. 1 зв., 6 зв. Вузька заставка на л. 6 і велика на л. 7. Останню видано у Влад. ор. сіт., 73.

г) Числа. Є тільки лл. 5—56, себ-то, бракує кінця і початку. Ритованих ілюстрацій нема. На л. 5 велика заставка (=Влад. ор. сіт. 73).

д) Вторий Законъ. Є тільки лл. 1—64 (без кінця). На л. 1 ритина з написом: *Моїсей накчае^т людей Израилевыхъ Второго Законѣ.* Знімок з цієї ритини прикладено до тексту попередньої моєї статті «Початки друкарства у слов'ян» (розділ IV). Ритина ця, між иншим, цікава тим, що передає чоловічі убрання, які уживалися на Заході. На л. 5 велика заставка (див. в початку згаданої статті).

¹⁾ Ці вірші видані повністю акад. М. І. Петровим в «Извѣстіяхъ Церковно-Археолог. Общества за 1893 годъ». К. 1894, стор. 27—28, але тут зіпсовано мову і правопис оригіналу, а також зроблено перестановку строф. Початок віршу:

Егда придетъ конецъ вѣка,
Бгѣ ѿ Дѣвы родисе
Спасѣти хотя человека
Самъ человекъ явисе.

Оправа (для всіх п'яти книжок одна)—дошки в шкірі поганої цілості
Є, приписки білоруською та польською мовою.

5. Слѣжєвникъ (Літургіаріон), надрук. ієром. Пахомієм. повелінням
Божидара Вуковича. Венеція, 1519 р., в 4-у.

В Києві цей раритет знаходився в двох примірниках: в 6-ці Лаври
(VIII ^{6/131}) і в 6-ці б. Дух. Академії (VXVII ^{8/239}), але останній примірник
дуже дефектний (уривок), а Лаврського примірника не довелось розшу-
кати. Він згаданий, одначе, в «Систематическомъ каталогѣ книгъ б-ки
Кієво-Печерской Лавры», т. I, К. 1908, стор. 213. Каратаєв (№ 15) Київ-
ських примірників в своєму реєстрі не зазначив.

6. Уалтирь (з Часословцем), надрук. ієром. Пахомієм. повелінням
Божидара Вуковича, в Горажді, 1529 (?) р., в 4-у.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Академії № V XVIII ^{4/67}. Примірник цей по-
ганої цілості, без кінця, в оправі без дошок. Каратаєв (№ 23) описав

ПОЖЪВНЕСЕБНІА:

Въсѣ лѣтнаго • начѣнше ѿмѣа, септѣ
мврїа • домѣа, а̀вгуста • прѣнмѣ
т ропареже, н̄кѡндакн̄ • прѣзныкѡмь,
н̄нарѡчнтнмь ст̄нмь ❖ ❖

Н̄сць, септѣмврїе • н̄мѣть д̄нн, л̄ • д̄н̄
н̄мѣть чась, в̄і • н̄ношь, в̄і • Начѣло н̄н
д̄нктсү н̄же єсть нѡвѣ лѣтѣ • н̄памѣть
прѣподѡгнаго ѿца н̄ашего сүмѣн̄аст
л̄ппнка, н̄ар̄х̄і ма̀ндрїта • н̄сьбор̄ прѣ
ст̄н̄ б̄цн, в̄м̄н̄асн̄нѣх̄ • н̄ст̄го м̄ннка

З горажської (в Герцоговині) Псалтирі 1529 р.

теж неповний примірник. Йому відомо всього два примірники: один в Ро-
сії (Лгр.) і другий в Празі. Про Київський примірник у Карат. нема
згадки. Звертає на себе увагу велика заставка з образом Богородиці в
середині.

7. Часослѣць (=у Карат. «Молитвословъ»), надрук. ієродіяконом
Моїсеєм, повелінням Божидара Вуковича в Венеції в 1536 р., в малу 8-ку.

Примірник цього видання знаходиться в 6-ці б. Дух. Акад. (№ V XVII
^{10/340}). Тут нема початку і багатьох листків в середині, хоча оправа
(пізня) міцна. Каратаєв (№ 26), крім Київського примірника, згадує тільки
два: в Ленінграді і в Білграді (Сербія).

Видання це дуже цікаве своїми ритинами, які звернули на себе увагу в Київському часопису: «Искусство и Печатное дѣло»¹⁾. Тут видано було і три ритини: Богородиця, Розп'яття І. Хр. та Ілля Пророк. Перші дві розмальовані. Ці ритини, як і інші в слов'янських венеціанських виданнях, характерні сполукою архаїчної суворости своїх візантійських сюжетів з досконалістю венеціанської техніки. Аналогічні ритини знаходимо в венеціанському-ж Часословці 1566 р.

Часословець 1536 р. цікавий і з боку істор.-літературного. До його складу входить, між иншим, декілька повістярських творів: Житиє ѿ жизни ирѣководныхъ матерѣ наше петкы...; Иѡучене ітого... гсѡга....; Еписѡліа аѡгара црѣ...; Описаніе га нашего іс хр... къ аѡгароѡ црѣ...; Чюдо ѡ ітѣмъ оуброуе... При кінці стаття: Сѡ широтѣ и дълготѣ земаи.

8. Октоїх (частина II, гласи 5—8), надрукований повелінням Божидара Вуковича ченцями Феодосієм і Генадієм в Венеції, в 1536—7 р., fol. и два стовбці, шрифтом виразним і чітким.

ВЪ ОУЧЕНІИ СВЯТЫХЪ АПОСТОЛЪ

**ВЪ РИМЪ, НА ГН ВЪЗНАХЪ . СѢ СВѢТЪ, О
И ПОК СѢРБИ ВЪСКРѢНІИ . ГЛѢСЪ, З**

**ПРИИДАТЕ ВЪЗРАЖЕМОЕ ГЛѢСЪ . СЪК
РОУШЬШОМОУ СМРѢТЪ ДРЪЖАВОУ ;
ИПРОЕВѢЩЬШОМОУ ЧЛѢСКОУ РѡДЪ .
СЪЗБЕСПЯТНЫИМЪ ЗОКОУЩЕ . СЪДѢ
ТЕЛЮ ИСПЕ НАШЕ СЛАВА ТѢБѢ ❖ ❖**

3 Октоїху (пергам.) 1536—7 рр.

Примірник цього видання переходується в відділі друку Лаврського Музея № 3. Каратаєв (№ 29) зазначає, крім Київського, тільки три відомих йому примірники: в Лгр. (2) і в Москві (1).

Київський примірник визначний тим, що його друковано на пергаменті²⁾. Всього є в ньому 149 перг. листків. Кілька зшитків в середині відсутні. Оправи нема.

¹⁾ Н. З.—нб. «Венеціанскія изданія церковно-славянскої печати XVI вѣка».— «Искусство и печатное дѣло», 1910 р., № 10, стор. 443—452.

²⁾ По цікавому питанню про пергаментні слов'янські інкунабули див. спеціальну статтю ак. Ягича: «Slawische Incunabeln auf Pergament»—«Anzeiger der Kais. Akademie der Wissenschaften», Wien, 1890, № XXI.—Ця стаття викладена В. Н. Щепкиним: «Заметка о славянскихъ инкунабулахъ на пергаментѣ», Рус. Филолог. Вѣстникъ, 1891 р., XXV т., стор. 138.

В початку є дві заставки (розмальовані). Друга з заставок (більш скромна) видана в часопису: «Искусство и печатное дѣло» за рік 1910, № 8—9, стор. 310.

№ 9. Октоїх, аналогічний попередньому: Венеція, 1536—7 р.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Акад. № ВХVІ ²/₁₆. Каратаєв зазначив два дуже подібні між собою видання венеціанського Октоїха 1536—7 р. (№№ 29 і 30). Я не міг докладно порівняти цей примірник з попереднім (№ 8) і вирішити питання, чи одно тут видання, чи два, і оскільки можна розрізнити ці Київські примірники як два окремих видання, як це зроблено в «Систематическомъ каталогѣ книгъ бібліотеки Київ. Дух. Академії», вип. II, К. 1892, стор. 264, №№ 4429 і 4430.

10. Октоїх, fol., уривок нез'ясованого видання.

Перех. в тій же 6-ці під № ВХVІ ²/₁₇. Також і цей уривок я не міг докладно оглянути. В цитованому вище каталозі (№ 4431) зазначено, що цей Октоїх надруковано Ієронімом Загуровичем (sic!) в Венеції, в 1537—70 рр. (sic!).

11. Сьборникъ («Избранная Минея»), надрукована ієродіяконом Моїсеєм. повелінням Божидара Вуковича, в Венеції, в 1536—38 рр., fol.

Правѣдници въѣзкы жнѣу
тѣ, и ѿ га мѣза нхъ . ѿ
попеченіе ѿ ѿвѣшнѣаго .
сего раі прнмѣть цѣтвѣа бл҃гс
лѣвіе , и венць добротн нзрѣ
кы гнѣ . тако дѣвннцєю покрн
іуть нхъ . нмѣшцєю застѣпн
н . прнмѣте всѣ ороужіе рѣве
ніе єго . нвѣ ороужнть твѣрѣ
вмѣсть врагомь . ѿ блѣуетсе
въ брѣніе правды , нналожнть
шлѣмь соудѣ неанцемѣрнъ .

З венеціанського Соборника 1536—38 рр.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Академії в двох примірниках (№ ВХV ²/₁₄). Обидва без початків і кінців. Бракує також по кілька середніх листків, замість яких іноді вставлені рукописні. Один з примірників зберігся далеко краще, ніж другий. Докладно це видання описане у Каратаєва під № 31. В цитов. вище «Систем. каталогѣ книгъ б-ки К. Д. Ак.», вип. II, № 4376 чомусь зазначено, що Минея ця була надрукована ієромонахом

ведена ритованою рямкою. В нижніх частинах цих рямок вміщені чудової роботи образи, сюжети яких кілька разів міняються. Уявлення про загальний вигляд сторінок цього видання може дати знімок в № 10 часопису «Иск. и печ. дѣло» за 1910 рік, стор. 451. Окремі частини рямок (нижні) виображені в тім-же часопису № 8—9 за той же рік, стор. 342, 356, 378, 382 і 400. Порівн. Ровинський ор. сіт., стор. 11—12.

15. Служебник (Літургіаріон), надрук. «сидживеніємъ» Віцентія Вуковича в Венеції в 1554 р., в 4-у.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Акад. в кількості 3 примірників під № ВХVII^{8/246}. Всі вони більш або менш дефектні, особливо третій, який уявляє з себе лише невеликий уривок з колишньої книги. Крім трьох Київських, відомо всього також три примірники (Карат. № 42).

Зазначимо, що Київські примірники найстаріших слов'янських (венеційських) служебників: 1519 р. (Бож. Вуковича), 1554 р. (його сина Віцентія Вуковича) та 1570 р. (Ієроніма Загуровича, див. нижче) потребують спеціального студіювання, бо вони: 1) передруковувалися один з другого з деякими відмінами; і 2) видання 1554 і 1570 рр. крім того наче-б то виходили подвійно, з невеликими відмінами між паралельними випусками (див. Карат. №№ 42 і 43; 79 і 80). В «Системат. каталогѣ книгъ 6-ки К. Д. Ак.», вып. II, стор. 256, № 4337 помилково зазначено 1544 рік замість 1554-го.

16. Тріодъ Постная, надрукована накладом Віцентія Вуковича друкарем Стефаном у Венеції, в 1561 р., fol.

Перехов. в бібліотеці б. К. Дух. Акад. № ВХVIII^{1/3}. В цьому примірнику нема початку і поцсований кінець. Кіноварної фарби багато, але ритини не видно. Оправа погана. Каратаєву (№ 47) Київський примірник був невідомий, а зазначено у нього лише чотири інших, що переховуються в Ленінграді, Москві, Відні, та Римі.

17. Псалтирь (з «возслѣдованіємъ»), надрук. в тій же друкарні, Венеція, 1561, в 4-у.

Перех. в бібл. б. Дух. Ак. № ВХVIII^{4/70}. Примірник дефектний. Каратаєв (№ 48) не згадує Київського примірника.

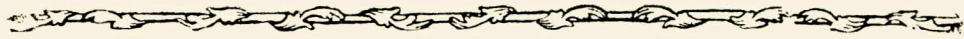
18. Четвероєвангеліє, надрук. ієромон. Мардарієм в монастирі Мръкшина црѣкка (коло Чорної Гори) 1562 р., fol.

Перехов. в відділі друку Лаврського Музея (№ 5). Книжка ця гарної цілості і в міцній оправі (дошки в шкірі). Вона була подарована в 1904 р. Церковно-Археологічному Товариству при Київ. Дух. Академії протоієреєм Феофілом Кардасевичем, настоятелем Іремської церкви на Угорщині, коло Будапешту, як про це зазначено в запису самого жертводавця.

На прикінці цієї книжки є кілька записів 1689, 1831, 1838 і 1846 рр. про холеру, велику повідь, повторний врожай черешень та вишень в 1846 р. і т. под.

Про немайстерний друк цього видання я мав уже нагоду говорити¹⁾. Але, не дивлячись на це, зазначене видання не зовсім бідне на прикраси. На лл. 1, 3 і далі, в початку кожного євангелія, знаходяться великі заставки в половині сторінки, а іноді навіть і більше. Багато є цікавих

¹⁾ Ст. «Початки друкарства у слов'ян».—VI. «Загальні уваги».

фігурних ініціалів різних форм, відбитих то чорною фарбою, то кіноварною ¹⁾.

19. Апостол, надрукований Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем в Москві в 1564 р., fol.

Перехов. в бібл. кол. Київ. Університету, в колекції ген. Д. Г. Бибикова № 217-а. В початку книги ex-libris кн. Е. Львова. Книга досить добре збереглася, хоча в кінці і немало підклеюк. Оправа міцна. На л. 2 нум. гравюра св. Луки, є також багато заставок, ініціалів і кіноварної фарби. Порівн. Карат. № 69. Додається знімок з цього першого датованого московського друку, що зветься «Первопечатным Апостолом».

20. Часословець, виданий в 1566 р. в Венеції, в 8-у, Яковом з «Каменної Реки» (в Герцоговині), що був наступником справи Вуковичів в Венеції.

Примірник Часословця 1566 р. перехов. в б-ці б. Дух. Академії № ВХVII ¹⁰/318. Крім Київського, Каратаєв (№ 73) зазначив всього лише три примірники, що збереглися до нашого часу: в Ленінграді, Римі та Відні. Київський примірник не має початку.

НАЧЕЛО. УТРИНИЦН.
ПРІНД ЁТЕ ПОМЛОНИМСЕ . Ꙗ . ТА УАЛОБѢ
ОУСАВШИТЕ ГЪ ВЪДНѢ СЕМОАН ЗА
ШЕСТИТЕ НІМЕ БА ЯКОВА . ПО
САВІТЕ ПОМОЩЬ СЪСТРО . НІШЕТОМА
ЗАТЪВІТЕ . ПОМЪЧЫ ВЪСІКОУ ЖРЪ
ТВОУ ТВОЮ . НІВЪСЪ СЪЖИГАНМОУ ТВОЕ
СЪУННО ВЪДЫ . ДАДАТЬ ГЪ ПОСРЦОУ
ТВОИМОУ . НІВЪСЪ СЪВѢТЬ ТВОИ НІСА
НІН . ВЪЗДРАМЪСЪ СЪШЕПІН ТВОИМА .
НІВЪ НІМЕ БА БА НАШОГО ВЪЗВЕЛАНІМСЕ .
САВІЛНІГЪ СЪСА ПРОШЕНІА ТВОІА . НІНІА
ПОЗНАХЪ ІАКО СЪАВЪ НЪ ГЪ ПОМАЗАНИТОУ
СВОІГО . ОУСАВШИТЬ ІГО СЪНБЕ СТРО
СВОІГО . ВЪСМАХЪ СПЕНІА ДЕСНИЦЕ ІГО .
СІВЪ ПКОЛОСНИЦАХЪ . НІСІВЪ НАКОНЪІАХЪ .

З венеціанського Часословця 1566 р.

Це видання дуже цікаве своїми ритинами, з яких багато було вже вміщено в попередніх венеціанських виданнях: в Молитвослові 1536 р. і в Соборнику 1538 р. Уявлення про ці ритини можуть дати знімки в часопису: «Искусство и Печатное дѣло» 1910 р., № 10, стор. 447, 449; № 11, стор. 498, 499, 500, 502, 503 і 504. Зазначалося про запозичення з цього Часословця в одному з перших Київсько-Печерських видань, в Анфології 1619 року ²⁾.

¹⁾ Інші видання того ж Мардарія такі: сербське Четвероєвангеліє 1552 р., надруковане в Білграді (Карат., № 41) і Триоль цвітнаа, надрук. в тім же монастирі коло Чорної Гори в 1566 р. (Карат. № 72).

²⁾ Так, автор статті: «Византийские сюжеты венецианских изданий XVI вѣка» С. Яремич («Иск. и печ. дѣло» 1910 р., № 11, стор. 499) зробив вказівку на залеж-

КТИНОЮ ПОСЛАНИЕ СТОЯЛАВА

Иавель посланникъ ісхвъ, болѣю
бжїен, побѣтованію жнзни ѿже
охъ ісѣ. тнмо дѣн возлюбленномъ
чадъ, блгодать мѣть нмнръ, шбга
шца нхѣ ісаганашего. престѹпн,
вл. Блгодарю бга емѹже слѹжѹ
шпрародителен, чнстою совѣстїю. ѿко не
престаннѹ нма отѣбѣ пѣматъ вѣмѣтѣ
моихъ днѣ ннощъ, желѣм видѣтн тѣ, по
мнѣм слѣзы твоѣ, дарѣдостн нсполнѣм.
вспомнѣніе прїемѣм оѹщен втебѣ нели
цѣмѣрнѣн вѣрѣ. ѿже вселнѣм прѣжде обѣ
бѹ твою лондѹ. нвѣмѣтрь твою свннкїю.
оуповѣнже ѿко нвтебѣ. емѹже раднвнны во
спомнѣн тебѣ возгрѣвѣтн дарѣ бжїн, жн
вѹщїн втебѣ возложѣніемъ рѹкѹ моєю.
нѣсть бо намъ далъ бгъ дѹхъ стрѹхъ, носнлы

Часословець цей цікавий і з боку літературного, бо вміщає в собі кілька статтів повістарьського характеру, між иншим, Епістолю Авгаря і оповідання про Різдво Богородиці.

21. Псалтирь (з «возслѣдованіємъ»), надрукована Ієрошимом Загуровичем з Катаро та Яковом Крайковим з Софії, — в Венеції, 1569 р., в 4-у.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Акад. № ВХVІІІ 3го. Київський примірник не має ні початку, ні кінця. Повний примірник описано Каратаєвим (№ 76). Припускається подвійне видання і цієї Псалтирі Загуровича, подібно подвійному виданню Службника його-ж. В «Системат. Каталогъ книгъ 6-ки К. Д. Ак.» (виш. II стор. 271, № 4524) зазначено 1570 рік, мабуть, помилково. Видання це рідке. Крім Київського відомо досі всього лише два його примірники: в Ленінграді та Москві.

22. Службник, надрукований Ієрошимом Загуровичем в Венеції коло 1570 р. (з Службника 1554 р.), в 4-у.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Акад. № ВХVІІІ 8/241. В примірнику нема ні початку, ні кінця, а від деяких листків лишилися лише обдірані шматки. Про подвійне видання цього службнику була мова вище (щд № 15). Каратаєв (№№ 79 і 80) не згадує Київського примірника. Видання це дуже рідке. Воно крім Київва, є в Лгр. (Публ. Бібл.) та в монастирю Врдику (Vrdnik).

23. Апосто́л, надруков. Іваном Федоровичем у Львові в 1573—4 рр., in folio.

Цей український першодрук — теперішній ювілянт — знаходиться в 6-ці «Ист. Общ. Нестора Лѣт.» і в 6-ці Софійського собору № 41. На жаль, Соф. примірник неповний. Бракує ритованих гербів і великої ритини з образом ан. Луки. Нема також деяких листків в середині (замість них багато вставних рукописних). В кінці, в післямові, листки переплутані, і нема останнього. Оправа картонна, дешева.

Каратаєв (№ 84) про Київські примірники не згадує. Йому відомо всього тільки сім примірників Апостола 1574 р. (три в Лгр. і чотири в

ність композиції «Успіння» в Київво-печерському Анофологоні 1619 р. від такої-ж — в венеціанському Часословю 1566 р. Але до цього треба-б додати, що в тому-ж Анофологоні 1619 р. є ще більш наочне запозичення з Часословця 1566 р.: в композиціях Хрещення І. Хр., Преображення, Різдво Богородиці та в інших. Що до сюжетта Успіння, то запозичений з венеціанських вишень старіший його тип замінився в ритинах Київських стародруків типом Лаврської чудотворної ікони трохи раніш, ніж про це зазначено у Яремича: вже в кінці ХVІІ ст. Ми бачимо його вже в Апостолі 1695 р. і в Толковому Псалтирю 1697 р., але в Літургіаріоні 1629 р., Псалтирю 1624 р., Тературмі 1638 р. і Акафістах 1634 р. ще панує тип, подібний до венеціанського зразку.

Вплив ритини із венеціанських слов'янських видань можна зазначити і в інших ранніх київво-печерських стародруках: в Акафістах 1629 р. (Микола Чудотворець), в Тріодіоні 1631 р. («Воскрешеніє Лазаря» і Вшестя І. Хр. в Брусани) і т. д.

Маючи згадане на увазі, ми не можемо погодитися з занадто сміливим твердженням проф. Ф. І. Титова про перших Київських друкарів, що наче-то «образцовъ для орнаментациі своихъ книгъ они съ самого же начала стали искать не гдѣ-нибудь на сторонѣ, но у себя въ Россіи и въ частности въ Лаврѣ», і що «зображенія дванадцятихъ праздникоу, какія были помѣщены въ Анофологонѣ 1619 года, представляютъ собой болѣе или менѣе точныя копии съ иконной росписи лаврскихъ храмовъ, бывшей въ нихъ до пожара 1718 года». («Типографія К.-печ. Лавръ»... стор. 102 і 103).

До цього цікаво-б додати, що ритини венеціанських слов'янських видань (мабуть, через посередництво київво-печерських) мали вплив і на металъове виробництво на Україні. В Лаврському Музею є, напр., напрестольний срібний хрест ХVІІ ст. (із Церк.-Археолог. Музею при Київ. Дух. Ак. № 3279), на звороті якого виображено Хрещення І. Хр. з деякими дрібницями, що близько нагадують подібну-ж композицію в венеціанських стародруках.

Москві). Цікаву післямову Івана Федорова передруковано у Каратаєва (стор. 182 б), а листки: 3-й (з заставкою і ініціалом), 264 зв. (з гербом м. Львова та друкаря Івана Федорова), 260 зв. і 263 зв. (з частиною післямови Федорова) в знімках виображені в виданню: «Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи». Выпускъ первый. Изданіе Моск. Синод. Типографіи. Текстъ В. Е. Румянцова. М. 1872 г., таблица XX.

На л. 81 зв. в Софійському примірнику Апостола 1574 р. читаємо такий характерний запис укр. письмом кінця XVI-го—поч. XVII в.: «Во имя отца и сына и святого духа, рабъ божий сидоръ трохимович из женою своею василисою купил сию книгу апостоль и придал ей до храму святого архангела христова михаила в мѣстѣ летичевѣ для молбы и молитвы ради души своея и за душу отца своего трохима и за матери своей устпаны и за братом своим (sic!) савою и за всѣмъ родомъ своимъ. А хто мѣлъ отдалити от того святого храму, попъ ли, или причетникъ церковный или простий, а я сидоръ съ таковымъ буду суд имѣти предъ милостивымъ богомъ во сый вѣкъ и в будущий. А который попъ будетъ служити у того святого храма повиненъ господа бога просити за мене ж и отца моего и за мать и за родители мои».

24. Четвероєвангеліє. надрук. Петром Мстиславцем у друкарні Мамоничів у Вільні в 1574—5 рр., in folio.

У Києві є три примірники цього видання: один в Лаврі № I ²/₁₄ і два в 6-ці кол. Дух. Акад. №№ BVVI ²/₃ і AXIII ²/₅₂. В Лаврському примірнику нема листка 1-го (загол.) та двох останніх з післямовою (л. 393—395). Є великі ритини з образами євангелістів. В першому примірнику Дух. Ак. також нема заголовкового листка та перших дев'яти. По л. вгорі є тут запис про придбання книги до храму Спаса в с. Рославичах коштом ієром. Парфенія Родовича, економа Київсько-Софійського. В другому примірнику (із 6-ки кн. Е. Львова) також нема початку, але нема й ритин. Є вкладна запис 1661 р. Опис повного примірника зроблено Каратаєвим (№ 87).

25. Псалтирь. надрук. тим же Петром Мстиславцем, в друкарні Мамоничів у Вільні в 1576 р., fol.

Примірник цього видання належить 6-ці К.-Печ. Лаври № III ²/₁₂. Тут бракує перших двох л. з молитвою до читання псалтиря. В кінці додатково оправлено Акафист на 17 л. in folio, без зазначення часу і місця видання, але по шрифту значно пізнішого друку. Є записи XVII ст. про належність книги Печерському монастирю. Знімки з цього видання див. в вищезит. «Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи» (М. 1872, таблица XXI), а бібліографічний опис—у Каратаєва № 88.

26. Біблія, надрукована повелінням кн. В. К. Острозького Іваном Федоровичем Москвитиним в Острозі в 1581 р., fol.

У Києві є 14 примірників Острозької біблії: сім—в 6-ці Лаври № I ²/₁₀; три—в 6-ці кол. Дух. Ак. №№ AII ²/₃₃ (два) і AXIII ²/₄₅ (останній з 6-ки кн. Є. Львова, гарної цілості); і по одному: в бібл. Соф. соб. № 13; в бібл. Устинно-Миколаєвського ман. № I ¹/₁ (чомусь в відділі рукописів); в бібл. Видубицького ман. (Ризн. № 1) і в бібл. кол. Університету № R. Theol. 66-a.

Така значна кількість примірників Острозької біблії в Києві сприяє київським вченим остаточно з'ясувати питання про видання цього славного пам'ятника українського друку¹⁾. Правда, більшість київських примір-

¹⁾ Про видання Острозької біблії і питання з ним зв'язані див.: ак. В. Н. Петерс, Отчетъ объ экскурсіи семинарія руской филологін в Житомиръ, в 1910 г.—За-

ніків дефектні. З семи, наприклад, лаврських примірників шість не мають початків і кінців.

27. Служебник, виданий в друкарні Мамоничів у Вільні 1583 р. в 4-у.

Перехов. в 6-ці Мих. ман. № 365, але цю бібліотеку поки що зачинено, і оглянути цей примірник нам не довелося. Видання це рідке. Каратаєв (№ 106) не згадує Київського примірника.

28. Листи царьгородського патріярха Ієремії, надрук. коло 1584 р., певно, в Острозі, в 4-у.

Каратаєв (№ 109) зазначив примірник цього рідкого видання в 6-ці Соф. собора, але розшукати його поки що не пощастило.

29. Литовський Статут, виданий в друкарні Мамоничів у Вільні 1588 р., in folio.

У Києві є два примірники цієї книги: у 6-ці кол. Університету № R. Pol. 1332 і в 6. кол. Дух. Акад. № VXXII ^{5/43}.

Книжка ця відзначається оригінальним курсивним шрифтом, дуже подібним до рукописного. Перший примірник зберігся гарно, має міцну пергаментну оправу і в початку ритовані прикраси: на заголовковому листку герб з виображенням на цьому верховиком; на звороті заголовкового листка—велику ритину в цілу сторінку з портретом короля Сигизмунда III; на л. 5 зв. герб Льва Сапєги з віршами, йому присвяченими. Другий примірник має гірший вигляд: тут нема загол. листка, ритин, віршів і початку тексту. Внизу по листкам іде запис 1709 р. про належність книги полковнику Василю Савичу і далі—про передачу її від Анни Савичової сину її сотнику Семену Сулимі.

30. *Простфудиз*—привіт митрополитові Київському Михайлу (Рогозі) від учнів Львівської братської школи, надрукований в братській друкарні у Львові 1591 р., в 4-у.

Примірник цього видання належить складачу реєстру, а раніше належав дякону Петропавловському з Путивльського повіту на Курщині. Видання це дуже рідке. Каратаєв (№ 122) зазначив лише один відомий йому примірник в Моск. Румянц. Музею. Брошюра складається всього з 6 листків (один в цьому примірнику загублено). Книжка надрукована дрібним шрифтом, з нахилом окремих літер до скорописних начерків. Є частина грецького друку. Зовнішність цієї брошюри, одної з перших світських книжок на Україні, взагалі, дуже проста. Подекуди розсипані маленькі кінцівки. На звороті заголовкового листка є герб м. Львова з віршами, йому присвяченими. Зміст самої книжки уявляє з себе також панегіричні вірші.

31. *Αδελφότης*. Грамматика доброгоглаголикаго елинослабєникаго мзѣнка... надрук. у Львові, в друкарні братській, 1591 р. в 8-у.

Знаходиться в 6-ці кол. Дух. Академії № VXXXIV' ^{9/477} в добром примірнику. Текст паралельний: грецький і слов'янський. В кінці виображено невеликий круглий щиток з монограмою. Пор. Карат. № 125.

32. *Книга... Васіла кєакаго (слабєка постническа)*, надрукована накладом кн. К. К. Острозького, Острог, 1594 р., fol.

У Києві є 6 примірників цього видання: в Відділі Друку Лаврського Музея (№ 8); в 6-ці Лаври № X ^{2/6} (три примірника), в 6-ці Михайлів-

нятія С. А. Щегловой—Київські «Університетські Ізвѣстія» 1911 р., стор. 111—118 і окремо: К. 1911, Пор. Карат., op. cit., №№ 101 і 102.

МАТѢВѢЕВЪ БОЖЬЕ

КНИГА РОСТВА ІУХВА, СНА
ДВДОВА, СНА АВРААМЛА • А
БРААМЪ РОДНІ СЛАКА • СЛА
КЪ ЖЕ РОДНІ ЯКОВА • ЯКОВ
ЖЕ РОДНІ ЖДОУ, НБРА
ТІ НЕГО • І ЖДА ЖЕ РОДНІ ФАРЕСА
І ЗАРА, ШДА МАРЫ • ФАРЕСЪ ЖЕ РОДІ
ЕСРОМА • ЕСРОМЪ ЖЕ РОДНІ АРАМА • А
РАТЪ ЖЕ РОДНІ АМННАДАВА • АМН
НАДАВЪ ЖЕ РОДНІ АССОНА • АССОНЪ
НЕ, ПРЕЖИТВО ХВѢ, СТЫ ШЦЪ

ського ман. № 79 і в 6-ці кол. Дух. Академії № АХН ²/₁₇ (із Почаївського монаст.)

Примірник Лаврського Музея, що раніш належав Загоровському ман. на Волині, звернув на себе увагу припискою на ньому начеб-то Григорія Отреп'єва (т. зв. Лжедимитрія) про власноручне одержання цієї книги в 1602 р. від самого кн. К. Острозького. Примірник цей доволі гарно зберігся. З прикрас він має ритований герб кн. Острозького (на звороті заголовку) і велику ритину з образом Василя Великого. Докладніший опис видання див. у Каратаєва (№ 132), а про загадковий запис 1602 р., а також його факсиміле—в брошюрі Амвросія Добротворського: «Свідѣнія о книгѣ Василя Великаго, принадлежащей нынѣ Загоровскому монастырю и о сохранившейся на ней надписи». ¹).

33. Кни́га... Іоанна златоустаго, ... маргаритъ глемаа, видана в Острозі. в 1595 або 1596 рр., в 4-у.

Перехов. в 6-ці кол. Дух. Ак. в двох примірниках: АУП ³/₄₆. і 2 АУП ³/₄₆. Складач «Систем. каталога книгъ 6-ки К. Д. Ак.» А. С. Криловський, мабуть, порухав другу частину Маргарита з іншою нумерацією за окреме видання (вип. ХІІІ, доп. К. 1915, стор. 271, №№ 31764 і 31765). Перший примірник (з Почаївської Лаври) зберігся краще, хоча заголовковий листок з гербом кн. К. Острозького і поцвований. Другий примірник не має початку і кінця. По д. внизу запис 1604 р. про перепродаж книги. Ще один примірник є в 6-ці Михайлівського ман. № 80. Опис видання у Кар. № 139.

34. Інокриси́я, надрук. коло 1598 р., в 4-у (без зазначення місяця та часу видання).

Знаходиться в Києві в двох примірниках: в 6-ці кол. Дух. Ак. № СУП ⁹/₈₁₀ (без заголовка, із Почаївської 6-ки) і в 6-ці Соф. собора (див. Кар. № 151). На ритинні окраси видання це дуже бідне.

36. Ё́пися на листъ... іпатіа, колоднѣвського і керетейского ёіпа, ... виданий, мабуть, в Острозі, в 1598 р., в 4-у.

Знаходиться в 6-ці кол. Дух. Ак. № 2СУП ⁹/₈₄₀ (в одній ораві з Апокрисом). Опис див. у Карат. № 154.

37. Четвероєвангеліє, видане в друкарні Мамоничів у Вільні 1600 р., fol.

В 6-ці К.-Печ. Лаври (№ І ²/₁₅) знаходяться два примірники цього видання, і обидва без заголовкових і вихідних листків. При кожному євангелії є великі ритини з образами євангелістів, аналогічні до вміщених в Віленському Євангелію Мстиславця 1575 р. Євангеліє, 1600 р., взагалі, є повторенням попереднього його видання 1575 р. Невеликі відміни позначені в «Описані» Каратаєва під № 162.

¹) Тут можна було-б ще зазначити дуже рідку книжку: Оуний алябо бываахъ преішнихъ Нрхтыкѣаекъ кѣ зхвдоченья грекокъ с костелоахъ рыбкнхъ належащыхъ, ... Вільна, 1595 р. в 4-у, про яку Каратаєв (№ 137) повідомляє, що вона була в 6-ці К.-Печ. Лаври, але відшукати її не пощастило. Проте її не видно вже і в «Систем. кат. книгъ 6-ки К.-Печ. .Л.», випуск І, К. 1908.

Докончана въси́ кни́га въ великомъ градѣ оу
 краковѣ при державѣ великаго короля полскаго
 казимира . ѿ докончана въ мѣщанинѣ оу краковѣ
 скомъ шванполтомъ , фѣоль , ѿ з нѣмецъ не
 мецко городоу , франкъ . ѿ скончаша побожнемъ
 парожениемъ . ѿ сѣть девѣтъдеса́тъ а́ лѣтъ .

3 Октоѣху Фіоля к. 1491 р.

Портрет Доктора Франциска Скорини (Біблія 1517—19 рр.)

